

Горан
ДАВИДОВИЋ
Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ- СУПРОТСТАВЉЕНА ТУМАЧЕЊА

UDK: 94:316.48 (497.11) „1941/1945”

АПСТРАКТ: Текст говори о супротстављеним тумачењима узрока, почетка, одговорности и последицама сукоба између партизанских, четничких и Недићевих формација у чачанском крају током Другог светског рата, који је истовремено био ослободилачки и грађански рат. Такође се говори о броју настрадалих, исправкама и допунама постојећих спискова жртава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: идеологија, рат, патриотизам, издаја, страдања, број жртава, одговорност

После више од шест деценија након завршетка Другог светског рата на просторима читаве Европе, некадашње Југославије, данашње Србије, па и чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) и даље се на локалном нивоу обнављају сукобљене представе о компликованим ратним збивањима, битно обележене идеолошким и политичким интересима, што продубљује старе и ствара предуслове за нове сукобе.

Постоје два односа према прошлости испуњеној поделама, борбама и крвљу. Први - јавно отварање питања о стварним садржајима тог времена улагањем највећих и најсавеснијих напора да се открију чињенице и изграде поуздана гледишта; други - потискивање прошлости у жељи да се она заборави, што прате идеолошка тумачења и идеологизирани представе, што ствара редуковане и преправљене слике прошлости. Пут до сазнања води преко научног бављења историјом и критичког приступа према историјским изворима, на основу којих сазнајемо прошлост.¹

Мржњу и поделе у друштву подстицале су идеолошке фразе, упорно понављане више од пола века, у којима је партизански покрет слављен као „анђеоски”, а четнички приказиван као део „сила мрака и безумља”. Данас постоје и супротна тумачења, а све у циљу пропаганде ради стицања популарности за одређена идеолошка или политичка начела и планове.²

Често се догађа да пропаганда узима себи успелу маску историчара, али и да историчар прихвата задатке пропагандисте, некад и идеолошког бојовника,

1 | Андреј Митровић, *Расправљања са Клио. О историји, историјској свести и историографији*, Сарајево, 1990, стр. 136, 219, 221.

2 | Милош Тимотијевић, „Храбри” партизани „зли” четници. *Историографија Чачка о опсади Краљева 1941. године, у: Краљево октобра 1941. године*, Краљево, 2003, стр. 276-298.

па и оног који, уз сталну вику да је научник, ствара мржњу и подстиче сукобе међу људима и народима. Најревноснији међу њима досежу улогу идеолога мржње и насиља. У примитивним околностима и затрованим атмосферама, посредно, они постају и подстрекачи смрти. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе желе у стручњаку за историју да виде идеолога, односно првосвештеника (нације, државе или класе), прихватајући га само као таквог.³

„Историчари-пропагандисти” из доба тоталитарне идеологије били су удаљени од изворне грађе, тематски усмерени, политички ангажовани и сљубљени с догађајима. Пропагандисти су имали само један циљ: да у свести људи зацементирају идеолошку слику историје Другог светског рата у којој је партизанима намењена улога народних ослободилаца, хероја и мученика, а четницима издајника и злочинаца. Нико не спори да је, заиста, у оба покрета било особа које могу понети све ове епитете, али се никако не може прихватити потпуна подела на „снаге добра” и „силе зла”, јер она није део реалности утврђених историјских чињеница. Свака рационална слика прошлости у којој би биле предочене све стране у грађанском и ослободилачком рату 1941-1945. године, а било их је више од две, аутоматски су одбациване, и још увек се од појединаца са нескривеном мржњом осуђују као „злонамеран” покушај да се „прекраја” историја. Идеолози и пропагандисти у времену после 1945. године су у својим текстовима, уз употребу „идеолошког језика”, историју употребљавали да би се њом манипулисало, она је служила за подгревање емоција, контролу мисли, монопол над знањем. Јака осећања спутавала су размишљања, удаљавала од стварности, обезвређивала рационалне поуке историје, искривљавала представе о себи и другима. Бранко Петрановић пише о историји као сервису политике и идеологије, виду „кађења победницима”, „наздрављању херојима”, „гуслању агитаторима”. У том сервису, сервисер најчешће није био историчар, већ пропагандист са „маском” историчара, проверени кадар партије, задуженик за теоријски рад, „верни тумач” идеологије марксизма-лењинизма.⁴

Краљевина Југославија и чачански крај у предвечерје Другог светског рата - кратак осврт на предуслове ослободилачког и грађанског рата

Средином тридесетих година XX века Краљевина Југославија се ослободила стега диктатуре, а идеологија интегралног југословенства је ушла у нову фазу обликовања. Влада Милана Стојадиновића настојала је да надрасне националне посебности које после 1935. нису негиране, и које је требало да се ублаже великим улагањима у привредни препород државе. Након преуређења државе 1939. године, када је створена Бановина Хрватска, отворило се и национално

3 | Андреј Митровић, *н.д.*, стр. 205.

4 | Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором 1*, Београд, 1995, стр. 166-168.

питање осталих народа, превасходно српског, јер је у оквиру новостворене бановине живело преко милион Срба, којима акт о преуређењу државе није гарантовао заштиту. Стварање Бановине Хрватске, подела територија, етноцентризам Хрвата и њихов терор над Србима стварали су велике тензије, што је изазвало реакцију код људи који су оформили Српски Културни Клуб (СКК), чији је циљ био културни и просветни препород српског народа. На челу СКК био је Слободан Јовановић, каснији председник избегличке владе у Лондону, а један од водећих чланова био је и Драгиша Васић, каснији главни идеолог покрета генерала Михаиловића. Догађаји у Другом светском рату дали су за право људима из СКК, који су страховали за судбину српског народа. Демонстрацијама од 27. марта 1941. године српски народ се недвосмислено определио за антифашистичку борбу у великом светском сукобу, што му је донело огромна страдања и патње. Ова политичка платформа биће основа и покрета генерала Драгољуба Михаиловића.⁵

Комунистичка партија Југославије пре 1941. године није била бројна (свега око 12.000 чланова), али је зато имала фанатизовано чланство које је спремно за насилну револуцију и стварање државе по узору на Стаљинов СССР. Посебно место имала је борба против „великосрпског хегемонизма” и интереса српског народа. Дуго су били на позицији разбијања Југославије, а непрекидно на линији борбе против либералног политичког уређења. Тек од 1935. године, према директивама из СССР-а, почињу да се припремају за борбу против фашизма, али када су Стаљин и Хитлер 1939. године постигли пакт о сарадњи и заједно напали Пољску на почетку Другог светског рата, чланови КПЈ су престали да осуђују фашизам, па су чак и повели кампању притив мобилизације људи у војску, јер су рат означили као „империјалистички”. Тај став је промењен тек 22. јуна 1941. године. Устанак и ослободилачки рат који су повели чланови КПЈ био је истовремено и борба за власт, револуција и борба против „великосрпског хегемонизма”. Последице су видљиве и данас.⁶

Догађаји у чачанском крају пратили су главна дешавања, а политички сукоби и социјална незадовољства били су добра припрема за устанак и грађански рат. Политичари који су својим деловањем могли да унапреде живот људи, деловали су у време ограничене демократије, када су у политичку борбу унели нерегуларни методи. Највећи број локалних страначких првака није се формирао нити је познавао нормалне демократске прилике, што важи и за „бирачко тело”, нарочито његов млађи део. Непопуларност начина владања странке на власти, раздробљеност и неслога удружене опозиције, у комбинацији са нерешеним социјалним проблемима, давали су простор за екстремне идеје

5 | Љубодраг Димић, *Србија 1804-2004 (суочавање са прошлошћу)*, у: *Србија 1804-2004. Три виђења или позив на дијалог*, Београд, 2005, стр. 76-79.

6 | О овом проблему најпотпуније информације могу се наћи у радовима: Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992. и Коста Николић, *Национална политика Комунистичке партије Југославије. Доктрина и пракса 1919-1945*, Историја 20. века 2, Београд, 1998, стр. 65-86.

о друштвеном преврату међу омладином. Општи утисак за тридесете године XX века у Србији, па и у чачанском крају, када је у питању омладина и њено учешће у политици, своди се на чињеницу да читаве генерације младих људи нису ни ушле у јавни живот и политику, осим кроз предсобље полицијских чиновника, среских начелника. Омладина је била без јасне визије, препуштена сама себи. Лако је постајала „плен” идеолошких фанатика, који су обећавали „рај на земљи” привидно ништа не тражећи за узврат. Комунисти су имали чврсту форму организовања. Социјални проблеми, тежња ка лепшем и модернијем животу, недостатак политичких слобода, снага локалних узора, као и забране, прогони и хапшења од стране полиције, учвршћивали су редове комунистичке омладине у намери да силом сруше друштвени систем. Организовани, енергични, идеолошки прочишћени и милитантни, комунисти и њихова омладина односили су превагу у чачанском крају. Једини отпор на који су комунисти наилазили долазио је од стране омладине ЈНП „Збор”, „Белих орлова”. Идеолошки сукоб брзо се претворио у физичке обрачуне, нарочито у чачанској Гимназији, који нису престајали до самог рата. Ипак, дуготрајност деловања омладине КПЈ и њена истрајност оставили су дубље трагове и већи потенцијал за рат који је уследио.⁷

Србија у Другом светском рату - кратак осврт на супротстављене покрете и стратегије

Уништавањем Краљевине Југославије од стране Хитлерове Немачке и њених савезника, распарчавањем државне територије, српски народ не само да је изгубио слободу, већ је на многим подручјима био изложен геноциду огромних размера. Борба за национално ослобођење против фашизма у свим његовим облицима наметнула се као опредељење свим антифашистичким групама и покретима који су деловали унутар српског народа.

Језгро грађанског отпора немачкој окупацији Југославије и Србије (монархистичке, лојалистичке и антиосовинске снаге) створено је средином маја 1941. године на Равној Гори, око пуковника Драгољуба Михаиловића и групе официра која није била спремна да призна капитулацију, те се определила да у Западној Србији настави борбу. У питању је био изразито војни покрет, који, посебно у почетку, није имао много „слуша” за страначке прваке и њихове међусобне неспоразуме. Политизација покрета била је строго забрањена. Доминирао је став да су Југославију издале њене политичке вође, али да то није поништило борбени дух српског народа спремног и способног да, упоредо уз отпор непријатељу, спроведе властиту духовну и материјалну обнову. Околности

⁷ Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, ЗРНС XXIX, Чачак, 1999, стр. 133-218.

су налагале да покрет прихвати дефанзивну стратегију борбе. Четнички покрет се залагао за монархистичку Југославију у којој се, након рата, морао омеђити српски простор, обновити монархија, казнити издајници и изазивачи геноцида, вратити политички систем из претходног стања. Упориште таквим погледима налажено је у ослону на краљевску владу у Лондону, војне формације у земљи, капитал стечен 27. марта 1941. код савезника. У оквиру „стратегије чекања” да се велики европски фронтови приближе југословенском простору, четници су заговарали заштиту биолошке супстанце Срба и бескомпромисно разрачунавање са идеолошким противницима (комунистички покрет). Национална држава српског народа, уређена на начелима демократије и социјалне правде, била је идеал коме је Равногорски покрет тежио. Та стратегија није била у колизији са политиком српских политичара у емиграцији, који су упозоравали да устанак значи проливање „српске крви” и да, отуда, треба сачекати повољније време.⁸

Комунистичка партија Југославије била је у Србији малобројна (око 2.200 чланова и неколико стотина кандидата партије), али, зато, веома добро организована. Руководеће језгро партије чинили су професионални револуционари. Кадровски организована, прилагођена илегалном начину живота и рада, склона најстрожој конспирацији, са фанатизованим чланством које беспоговорно извршава наређења и спроводи „партијску линију”, КПЈ је била спремна да опстане под најтежим режимом окупације. Војна организација покрета била је апсолутно у функцији остварења револуционарних политичких циљева. Дисциплина, солидарност, спремност на жртву, али и својствени догматизам, секташтво, искључивост и одсуство толеранције за другачије мишљење, биле су неке карактеристике српских комуниста. Васпитани у духу интернационализма, српски комунисти нису били склони да критички размишљају о судбини сопственог народа. Пролетерски интернационализам их је обавезивао да притекну у помоћ СССР-у не питајући за цену. У име „светле будућности” комунисти су лако одбацивали традицију и историју сопственог народа. Са жаром су критиковали „великосрпски хегемонизам”, били опседнути властитом митоманијом, прокламовали посебно поимање правде и револуционарни морал у коме су били препознатљиви елементи револуционарног макијавелизма. Илузија да ће рат кратко трајати потхрањивала је убеђење да се баш ту у Србији мора отпочети борба и извојевати победа над окупатором, али и над класним непријатељем. При том је „српска буржоазија” представљала основног противника револуционарне смене власти. Отуда је, у проценама југословенских и српских комуниста, Србија представљала кључну југословенску земљу. Прихватање народноослободилачке стратегије није значило одрицање од револуционарног програма. За остварење својих циљева одабрали су офанзивну стратегију и према окупатору и према класном непријатељу, избацили су паролу о „братству и јединству”, одбацили сваки

8 | Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, у: *Историја српске државности*, књ. III, Нови Сад, 2001, стр. 237-239, 251.

национални реваншизам у будућности, у оквиру рата настојали су да изведу социјалистичку револуцију.⁹

Влада Милана Недића је заговарала национално сабирање Срба и, у складу са тим, концепт „Велике Србије”, ослоњене на немачки Трећи рајх и упућене на младе генерације које „нису заражене вирусом југословенства”. Мисија сабирања српских територија у пракси је наилазила на непремостиве препреке у чињеници да у немачком „новом европском поретку”, заправо, није било места за Србе. Идеолози Србије под окупацијом, блиски генералу Милану Недићу и Димитрију Љотићу, сматрали су сваки отпор окупатору погубним за српски народ. По њиховом мишљењу, рађање „треће Србије” било је могуће само под условом да се „истреби” комунизам, јеврејство и масонерија. Непријатељство је исказивано према сваком облику „грађанске демократије” и либерализму. У складу са идеологијом органског универзализма, апсолутизована су индивидулана својства српског народа, цео народ сматран је компактним социјалним организмом. Комунистичкој идеји и интернационалистичкој идеологији супротствљан је „светосавски дух” и „светосавски идеализам”.¹⁰

Српски политички и војни покрети током Другог светског рата и они у којима су Срби чинили већину (партизански покрет) имали су супротстављене визије о југословенској и српској држави у будућности. За све њих било је заједничко да одбацују „систем” Краљевине Југославије. Крајња десница и идеолози „националне обнове” били су убеђени да кривца треба тражити у „гњилој демократији” која је допустила јеврејству, масонству и комунизму да разори националну основу српског друштва и институцију народне државе. Добру страну пораза априла 1941. године видели су у чињеници да ће након њега Срби „за свагда” рашчистити са Југославијом - државом у којој су живели са „браћом” и „небраћом”.

Четнички покрет је указивао на одговорност Хрвата, али и на моралну и друштвену „посрнулоост” Краљевине Југославије у којој су диктатура, „малограђанска псеудодемократија” и комунизам разорили отаџбину српског народа и запретили опстанку нације.

Комунисти су „ненародне режиме”, националне буржоазије, а посебно „великосрпску владајућу клику”, која настоји да под фирмом југословенства задржи своју „пљачкашку хегемонију”, сматрали узроком распада „версајске Југославије”. Пораз државе у рату отворио је „револуционарну перспективу”, омогућио „сазревање револуционарних маса”, распршио постојеће „национално угњетавање”, разоткрио „издајство бивших владајућих кругова буржоазије”.¹¹

Устанак који је захватио Србију 1941. био је резултанта деловања два, по много чему супротстављена покрета. Двојност оружаних формација, команди и, уопште, власти долазила је до изражаја на сваком кораку. На једној

9 Исто, стр. 240-242.

10 Исто, стр. 244, 248.

11 Исто, стр. 229-230.

страни био је покрет Д. Михаиловића који није признавао акт капитулације, али се, истовремено, прибојавао социјалних немира, превратничких тежњи и промене друштвеног система у ратним годинама. Насупрот њему стајао је монолитан, снажан, кадровски добро организован и вођен револуционарни покрет. Михаиловић је себе сматрао легитимним наследником оружаних формација Краљевине Југославије. Средином новембра 1941. Влада генерала Душана Симоновића означила га је командантом „свих југословенских оружаних снага у земљи”. Са тим чином, уз Владу и краља, континуитет југословенске државе изражавао је Михаиловићев покрет са слободном територијом коју контролише, становништвом које на том простору живи, војним јединицама којима командује. Званично прихватање Михаиловића и његовог оружаног покрета значило је подизање угледа Краљевине Југославије међу савезничким државама, али и наметање обавеза очувања друштвеног поретка који је у њој владао до Априлског рата 1941. године. Тим чином војни покрет у земљи почео се прилагођавати одлукама које су доношене у Лондону. Михаиловић је, отуда, тежио да све наоружане покрете „на окупираној територији Краљевине Југославије”, па и партизански, „улије” у војно-четничке јединице, стави под своју команду, наметне им јединствена обележја, поздраве и законе југословенске војске, примора их да признају краља и монархију, спута тенденције отварања „социјалног питања” и обавезе их на очување друштвеног поретка. Михаиловић се противио појединачним акцијама, сматрао да се тако „лакомислено” пролива крв и троши снага народа, захтевао јединство и дисциплину. Био је спреман да свако противљење „монополу” на вођење борбе са окупатором, избору стратегије, заштити економских и политичких позиција грађанства, најстроже санкционише. Антикомунизам је био битна компонента политике коју је Д. Михаиловић водио. За његов покрет, комунисти су били главни непријатељ, „страни елемент”, препрека на путу националног уједињења. Бескомпромисно је захтевао њихово искорењивање, „чишћење” и елиминисање на сваки начин, па чак и у „сарадњи” са домаћим квислинзима и окупатором. Насупрот томе, партизански покрет је, уважавајући сопствена борбена искуства и политичке процене, изграђивао сопствену војну структуру, систем командовања, начин мобилизације, стратегију и тактику ратовања. Уз сопствену оружану силу (партизански одреди), формирање нових органа власти (народноослободилачки одбори) указивало је на намере КПЈ (партија „револуционарне акције” и „социјалне револуције”) да борбу са окупатором искористи за рушење постојећег поретка и револуционарно преузимање власти. Класни радикализам, секташтво и препознатљив догматизам, претварао је ослободилачку борбу у класни сукоб, заостравао постојеће разлике у подељеној и мржњом испуњеној земљи. Сукоб је, отуда, био неминован. Насупрот „легитимистима” који су захтевали одржавање постојећег стања, налазио се комунистички покрет који је искључивао сваку могућност „повратка на старо”. Тенденција да се грађански рат избегне, а касније прекине, није постојала. У њему су, ратујући сви против свих, учествовале две основне снаге антифашистичког карактера - четници

и партизани, али и Недићеве оружане формације, четници Косте Пећанца, Љотићеви одреди. Сукоб није био интерног карактера јер је подршка закрвљеним противницима стизала од Немаца, Британаца, Совјета. Свака од сила имала је свој „стратешки улог” у балканском ратишту. Стога је ослободилачки рат био, у исто време, и крвави грађански рат у коме су се борили сви против свих. На крају рата КПЈ је изашла као апсолутни победник.¹²

По речима професора Бранка Петрановића, једнопартијска власт трајала је код нас преко 45 година, више него дуго, без преседана за демократске земље, власт без икакве стварне контроле: парламентарне, финансијске, судске. Темелј власти комуниста након 1945. године био је садржан у победи над фашизмом, ослобађању земље и елиминацији конкурентског антифашистичког покрета Д. Михаиловића. То је време када је могла да постоји само монументална историографија, у којој је свет „почињао” од 1941. године, што је у потпуности искривило историјску свест многих генерација, а последице су видљиве и данас.¹³

Чачански крај у устанку 1941. године - супротстављена тумачења

Развој југословенске и српске историографије условио је јасна сазнања о догађајима везаним за политику грађанских политичких партија и КПЈ пред почетак рата, догађајима од 27. марта и о томе ко је први организовао покрет отпора, као и многим другим питањима, али догађаји на локалном нивоу и даље изазивају спорења.

Сасвим је јасно да су четници Драже Михаиловића први организовали покрет отпора на начелима чекања погодне прилике за устанак, јер је српски народ већ са 27. мартом показао да је за борбу против фашизма и да су даље жртве непотребне, посебно са становишта почетка великог геноцида над српским народом. Међутим, убрзо је дошло до грађанског рата са партизанима које су предводили комунисти. Дан устанка у Србији је деценијама слављен у знак сећања на 7. јул 1941. године, када је Жикица Јовановић Шпанац убио двојицу жандарма у Белој Цркви, што је, заправо, по речима професора Бранка Петрановића, најавило да ће устанак истовремено бити и сукоб унутар српског народа: „Пуцањем Србина на Србина ипак се трајно симболизовала борба између различито опредељених снага у српском народу”.¹⁴

Нешто слично десило се и у чачанском крају, где је партизан Славко Крупеж 9. јула 1941. из заседе убио двојицу жандарма. Са друге стране, Немци

12 Исто, стр. 249-250.

13 Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 5-9.

14 Исто, стр. 182-183.

су намерно наредили да жандарми стрељају таоце у Србији као одмазду за нападе на Немце, па су и у Чачку 20. јула жандарми под надзором есесоваца стрељали 20 лица.¹⁵ Нетрпељивост и мржња су повећавани, нарочито комуниста према режиму Краљевине Југославије, против чијег су се постојања, као и националних интереса Срба дуго борили, па је та нетрпељивост систематски преношена на омладину. Чињеница да је део цивилне државне управе био у служби окупационе управе, али и у улози прогона комуниста и партизана, био је само додатни мотив да се поред ослободилачког покрена и грађански рат. Пред скојевце су постављани задаци који су захтевали високу психолошку мотивацију, сопствено жртвовање, али и суровост према противнику. Како су звучали говори којима је вршена мотивација чланства, сачувано је у сећању савременика и учесника са једног састанка скојеваца Љубићког среза, одржаног већ 30. јуна 1941. године. Овај податак веома је важан, јер је прва акција партизана у којој су убијена два жандарма, изведена 9. јула, а жандарми су под надзором Немаца стрељали заробљене комунисте и остале таоце у Чачку 20. јула 1941. године: *„Окупатор, полицијски жбири и нетоколониши разних боја удружили су се против слободарске Србије и земље. То су они исти који су наше другове хапсили, батињали и убијали у затворима и казаматима. Њих треба откривати и раскринкавати свуда и на сваком месту. Фашисте и издајнике треба ликвидирати (...), ликвидирати без обзира о коме је реч макар био поп, калуђер (...) Пред нама је, другови, блиска перспектива судбоносне борбе која може бити тешка и крвава али у идеалу велика, славна (...) Мрзели смо неизмерно снагом оне који су пуцали на наше другове у демонстрацијама. Али ликвидирати, убијати?! (...) Ми, који бисмо главу окретали када у селу кољу пиле, прасе (...) У нашу свест није стигла мржња и гнев који се доживи на сопственој кожи. Слушали смо и читали о гневу и патњама других. Партија и СКОЈ припремали су нас за борбу. Борбу смо схватили и револуционарне акције у њиховој идеалној форми”*.¹⁶

Нису сви у партизанским редовима били за нападе на жандарме. Постојала је бојазан да би таква стратегија могла бити и узрок грађанског рата, како због чињенице да се у првим акцијама убијају Срби, а не окупатори, тако и због веза које је покрет Д. Михаиловића имао са цивилним апаратом стављеним у службу окупатора, који би му у погодном тренутку послужио да покрене устанак и истера Немце из земље. Један од партизана који је сматрао да треба избегавати нападе на жандарме био је Милутин Стојић, политички комесар Трнавског партизанског батаљона. Супротан пример је Милан Бато Јанковић, који је мислио да је грешка што комунисти нису већ у Априлском рату ликвидирали у Чачку све своје политичке противнике, у које су, по аутоматизму

15 | У публикацији *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, ова стрељања су назначена тако да су их само извршили Немци.

16 | Милисав Лукић Миса, *Ратни дневник 1941-1945*, Београд 1982, стр. 14.

класног обрачуна, већ од лета 1941. године убрајали и четнике, иако су и они организовали антифашистички покрет отпора.¹⁷

Један далеко озбиљнији инцидент десио се у селу Планиници, између Чачка и Ваљева (на планини Суворору код Струганика), где су крајем августа 1941. партизани насилно спроводили мобилизацију. Мештани су се опирали и позвали у помоћ Михаиловића и његове људе. После краћег сукоба било је неколико рањених (неки наводе и погинуле на обе стране), а заробљени партизани су пуштени. Преговорима који су уследили сукоб је изглађен, а овај инцидент није изазвао грађански рат, као што ће се то десити неколико месеци касније.¹⁸

Потенцијал за грађански рат налазио се и у самим догматским и револуционарним поставкама КПЈ. Комунисти који су предводили партизана били су потпуно уверени у снагу Црвене армије, која је, по њиховом мишљењу, већ у лето 1941. године требало да сломи Хитлера. Из такве позиције врх КПЈ је пројектовао и у пракси изводио оштар курс према свима који се нису слагали са њиховом политиком и идеологијом, о чему сведочи и проглас ПК КПЈ за Србију од 20. јула 1941. године: „Мучки напад хитлеровске Немачке на СССР треба схватити као напад не само на совјетски народ већ на све поробљене народе, на читав културни свет, а нарочито на радничку класу и њену авангарду (...) Што чешиће и крупније акције будемо водили, то ће наше позиције бити јаче. Из дефанзиве и очекивања морамо прећи у офанзиву, такву офанзиву коју неће моћи сломити никаква сила (...) Против кукавица и колебљиваца свих боја повести најодлучнију борбу у Партији и ван ње. Сваку антипартијску работу, сваки непријатељски испуп против партије и њене линије или њених функционера, у било којој форми треба на лицу места осудити и непријатеља на лицу места ликвидирати заувек”.¹⁹

Супротстављена гледишта два покрета рађала су нове инциденте. Најупечатљивија сведочанства о припремама партизана за обрачун са четницима оставили су управо припадници партизанског покрета у својим публикацијама у којима се открива непрекидно повлачење партизанских трупа са многих фронтова и њихов одлазак у Ужице, где су припремани за нападе на четнике Д. Михаиловића.

У жеку борби око Горњег Милановца, 16. октобра 1941. године, три чете Таковског партизанског батаљона, укупно 400 људи, пешке је упућено ка Ужицу да добију оружје. По сећањима партизана, у њиховим редовима већ је

17 Погледати монографију: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002.

18 Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999; књига прва, стр. 143-147; књига друга, стр. 15-16.

19 Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941-1945), књига 1 (6. април – 15. септембар 1941), Београд, 1985, стр. 370-372.

владао уверење о затегнутости односа са четницима. Од три приспеле чете Таковаца изабрано је 50 бораца, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а, да би ушли у неку већу војну формацију која је требало да се формира. Сваки од приспелих партизана из Такова добио је пушку и 100 метака, да би 20. или 21. октобра већ имали вежбе бојеве готовости, али и лојалности према надређенима, без обзира на добијени задатак: „Другог дана имали смо војну вежбу којом је руководио Радивоје Јовановић Брадоња. Трехало је да наше три чете заробе, једну четничку групу која се налазила на путу за Бајину Башту. Та четничка група била је једна партизанска јединица, која, као и наша, није знала да је то вежба. Њој је објашњено да треба да постави заседу једној четничкој групи која ће туда проћи и да је заробе. Борцима је подељена маневарска муниција, што је објашњено тиме да задатак треба извршити а да ниједан четник не погине, јер су то, наводно, четници који се колебају да приђу нама. Слично је објашњено и другој страни. Замисао је била добра. Борци су били убеђени да изводе акцију против непријатеља. Проверавано је знање и држање бораца. Додуше, чуо се ту и тамо по неки бојеви метак, било је опрезности и страха, али у целини вежба је успела.²⁰

После првих неуспеха приликом напада на Краљево, партизани су у својим наредбама инсистирали на одустајању од даље опсаде града. Већ 23. октобра 1941. године са опсаде Краљева повучен је цео Драгачевски партизански батаљон, који је, након краћег одмора од три дана, упућен ка Ужицу где је и остао, и учествовао у нападу на четнике који су на почетку грађанског рата надирали из Пожеге. До краја октобра, партизани су са опсаде Краљева повукли у тајности још три, од укупно пет чета Љубићког партизанског батаљона, и упутили их ка Чачку. Већ 4. октобра 1941. године, формиране су две партизанске чете из Чачка и најближе околине (*Прва и Друга чачанска чета*), које су одмах упућене у Ужице и стављене под команду Ужичког НОП одреда. Половином октобра 1941. године формирана је и *Трећа Чачанска партизанска чета*, која је одмах упућена у Ужице ради обезбеђења Врховног Штаба партизана.²¹ Детаљна хронологија дешавања на фронту код Краљева недвосмислено је осликала главну стратегију вођства партизанског покрета, који је тајно повлачио снаге ка Чачку и Ужицу, спремајући се за обрачун са четницима Д. Михаиловића, док је, са друге стране, за „издају” оптуживала управо равногорце.²²

20 Радисав Недељковић, *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац, 1988, стр. 161.

21 *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 111, 125; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић*, Чачак, 1982, стр. 213; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Почетак грађанског рата у чачанском крају 1941*, Историја 20. века 2, Београд, 2002, стр. 23-48.

22 Горан Давидовић, *Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године*, у: Краљево октобра 1941. године, Краљево, 2003, стр. 11-158.

Од прве половине октобра 1941. године било је јасних знакова о почетку грађанског рата између партизана и четника. Спорадични сукоби постајали су све чешћи. Команданти пуковника Михаиловића жалили су се да партизани насилно мобилишу војне обвезнике, упркос споразуму о слободној вољи приликом опредељивања. Због свих ових догађаја, Михаиловић је између 20. и 22. октобра 1941. у Брајићима одржао састанак са групом команданата, на коме је констатовано да су комунисти све неискренији и да су сукоби са њима постали свакодневна појава. Да би се проблеми разрешили, партизанском вођству упућен је позив за састанак. Тако је дошло до познатог састанка Драже и Тита у Брајићима 26. октобра 1941. године. До правог споразума није дошло, јер партизани нису хтели да се ставе под команду Михаиловића, а Михаиловић није хтео да дозволи да се на територији коју он контролише постављају политички комесари КПЈ. Намеру да се изврши атентат на партизанско вођство при повратку кроз Пожегу, што је захтевао Вучко Игњатовић, Михаиловић није дозволио. Напетости су остале, а сви четнички одреди око Ужица били су од 29. октобра у стању приправности. Сукоби настају у селу Карану 29. октобра, када су четници захтевали да им се из партизанске јединице врати један њихов дезертер. Партизани то одбијају и настаје свађа, пуцњава и падају жртве. Партизанима стиже и помоћ из Ужица и четници су надвладани. Четници се повлаче из села и траже помоћ из Пожеге, одакле четници 30. октобра без успеха нападају село. Михаиловић је у то време на фронту према Ваљеву, а молбу капетана Игњатовића да нападне Ужице потписује Драгиша Васић. План за напад је састављен 31. октобра, а сам напад је планиран за 2. новембар у 4 сата ујутро. Партизани су сазнали за ову одлуку и са бројним снагама које су већ биле у Ужицу, и снагама које су повукли од Ваљева, одупрли су се нападу четника. Заправо, по саопштењу ВШ партизана, они су већ 1. новембра 1941. године у Ужицу и околини предузели „превентивне мере” против четника. Након пораза код Ужица, Драгиша Васић са потпуковником Павловићем наређује 2. новембра да четници део снага повуку са опсаде Краљева, али мајор Ђурић одбија да то наређење изврши. За то време партизани су 2. новембра увече овладали Пожегом, одакле су истерали четнике. Све време Михаиловић је на опсади Ваљева, а 1. новембра 1941. издао је и наредбу за напад на Немце у опседнутом Краљеву. Са друге стране, пуковник Михаиловић је 28. октобра 1941. године покренуо преговоре са Немцима око обуставе непријатељства, услед великих немачких одмазди над цивилним становништвом. Мотиви су били егзистенцијални - да се спасе народ, али пошто су почели у тренутку отварања грађанског рата са партизанима, добили су и антикомунистичку ноту. Тако је 1. новембра Михаиловић тражио од Немаца оружје да одржи ред, који су, по његовом мишљењу, реметили комунисти. Немци нису хтели да преговарају јер су сматрали да је Михаиловић њихов противник који се удружио са комунистима. Преговори су ипак одржани 11. новембра у Дивцима, у јеку грађанског рата са партизанима, али без икаквог ефекта, јер Немци нису веровали Михаиловићу, сматрајући да су преговори само тактички потез да

се добије у времену и елиминишу комунисти, а затим настави борба против Немаца.²³

Издајници и патриоте, злочинци и жртве

Почетак грађанског рата условио је и велике обрачуне између две зарађене стране, а обрачун са присталицама генерала Недића, који је образовао владу под немачком окупацијом, почео је још раније. Све стране су себе сматрале тумачима националних интереса на свој начин, а супротне стране проглашавали за издајничке.²⁴

Иза сукоба остале су многобројне жртве. Овога пута обратићемо пажњу на дешавања у чачанском крају у новембру и децембру 1941. године и одговорност супротстављених формација за злочине који су се десили. До сада су углавном понављане оптужбе за злочине које су извршиле снаге Д. Михаиловића над заробљеним партизанима на почетку грађанског рата, као „необоривом” доказу о одговорности за почетак сукоба и каснија бројна убиства.

Подкомандом Филипа Ајдацића, који је признавао команду Д. Михаиловића, у Косјерићу је 2. новембра 1941. убијена група партизана, а међу жртвама било је и људи из чачанског краја. Многи од усмрћених су најпре мучени, паљени, сечени, клани, а жене силоване. Други велики злочин десио се такође почетком новембра 1941. године у Брајићима, где је, поред стрељаних партизана, знатно већа група касније предата, преко четника Косте Пећанца, Немцима који су их стрељали у Крушику код Ваљева. Ти злочини су се десили и за њих нема оправдања (нису их налазили ни припадници покрета Д. Михаиловића), нити би требало да их буде, посебно због суровог и садистичког начина усмрћења, као и броја жртава. Припадници партизанског покрета наводе да је у новембру 1941. године од стране четника Д. Михаиловића настрадало укупно 68 партизана, а накнадно је, по предаји Немцима, још 71 лице стрељано у Крушику код Ваљева, што је посредан злочин – укупно 139 убијених партизана из чачанског краја.²⁵ Заправо, током новембра 1941. године укупно је настрадао 191 припадник партизанског покрета или њихов симпатизер. Број директно усмрћених од

23 Извори за историју СКЈ, Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција (1941-1945), књига 2, Београд, 1985, стр. 119-123; *Осветљавање истине 1. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, Чачак-Краљево, 2006, стр. 348-356, 359-371, 444-448; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999, књига прва, стр. 143-147; књига друга, стр. 22-32.

24 Бранко Петрановић, *Појам издаје у Југославији - између произвољности, реализације и научне анализе*, Историја 20. века 1-2, Београд, 1993, стр. 209-211.

25 Убиства у Косјерићу извршио је Филип Ајдацић, а многи од усмрћених су најпре мучени, паљени, сечени, клани, а жене силоване. У Брајићима је за убиства и предају партизана Немцима најодговорнији био мајор Илија Орел (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 1*, Чачак-Г.Милановац-Краљево, 2002, стр. 358; Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *Затамњена истина*, Чачак, 2006, стр. 109).

припадника покрета Д. Михаиловића, по досадашњим сазнањима, своди се на број од 56 лица (стрељано је 11, заклано једно лице, четворо убијено на различите начине, а да није клање или стрељање, 37 убијено у директној оружаном борби). Четници који су се прикључили влади Милана Недића – легализовани четници (група М. Мојсиловића је већ 9. новембра 1941. године пришла влади) усмртили су 10 лица (од којих је троје заклано), а полиција владе М. Недића усмртила је две особе.²⁶ Ово су жртве само са подручја чачанског краја, а убиства су вршена и над особама са других подручја, али која, као и у случају других формација, нису до сада пописивана.

Са друге стране, у многим публикацијама су се појавили натписи и о људима (углавном припадницима покрета Д. Љотића и присталицама власти М. Недића) које су убили партизани у Чачку током октобра и новембра 1941. године. Број усмрћених никада није тачно утврђен, вршене су многе манипулације, а један број убијених није ни био из Чачка, што отежава истраживања. Окупациона штампа је наводила стравичне сцене убистава и у јавности вршила пропаганду против партизана и комуниста. На крају је списак усмрћених и објављен, а бројао је 35 лица.²⁷ Начин егзекуције је по тим наводима био стравичан, али је увек постојала сумња да су те вести, заправо, само део ратне пропаганде. Убиства су се сигурно десила, а о начину усмрћења усмене потврде дали су и савременици.²⁸

Окупациона штампа није бројала убијене четнике Д. Михаиловића. По непотпуним подацима, који се непрестано исправљају и допуњују, за сада је познато да су у новембру 1941. године настрадала 52 лица која су припадала организацији Д. Михаиловића, а да су из чачанског краја, или су у њему живели до 1941. године. У тим списковима нема људи који су 1941. године раговали и настрадали у чачанском крају, а нису са овог подручја, као што је, на пример, капетан Јован Дерок, кога су убили партизани. Број тих жртава вероватно никад неће бити утврђен. За 48 лица из чачанског краја, из организације Д. Михаиловића, настрадалих новембра 1941. године, као егзекутори се помињу партизани, два су настрадала од Немаца, а за двојицу људи није јасно ко их је усмртио. И ови подаци су такође само радни, јер се и даље проверавају. Од 48 људи за које се тврди да су их убили партизани шест је стрељано, још четворо убијено на неутврђен начин, а да није била у питању борба, троје је умрло

26 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 340-346.

27 *Кога су све комунисти побили у Чачку*, "Обнова" (Београда), бр.169, (22. јануар 1942), стр. 7.

28 Потврду о лицима којима су главе биле размрскане, па и одсечене, дао је Драган Грујићић, чији је брат био у служби чувара партизанског затвора у Чачку. Грујићић је у напомени наведеној у првој књизи „Затамњене прошлости“ наведен само под иницијалима Д. Г. јер се плашио за своју сигурност. Ипак, његово име је посредно уписано, јер је у индексу исте књиге под Грујићић Драган, наведена страна где су стављени његови иницијали Д. Г. (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 361, 398).

од последица рањавања, а остали су, по досадашњим сазнањима, погинули у директној борби са партизанима. Партизани су, према расположивим подацима, убили у новембру 1941. године и још шест лица која нису била у некој од војних формација супротстављених партизанима, а означена су као цивили. За сада је познато да су партизани убили 66 лица из чачанског подручја крајем новембра 1941. године, од којих су стрељали 16, а још 10 особа убили на различите начине ван борбе. Остали су усмрћени у директним војним сукобима, или су умрли од последица рањавања (три особе).²⁹ Овај списак, као и списак убијених партизана није потпун и коначан, па је и даље предмет истраживања, исправљања и допуна. Још једном треба нагласити да се у овом билансу смрти не налазе лица из других крајева, а која су убијана у Чачку и околини. Број усмрћених на свим странама, када се укључе и те особе, још је већи, а сва убиства рађала су потребу за осветом над припадницима супротстављених формација.

Партизанска команда је 8. новембра 1941. године јавно издала наредбу да се према четницима не врше злочини и одмазде у грађанском рату који је започео, али записи савременика, као што је Милован Ђилас, откривају да су злочини ипак вршени. Заправо, у насталом сукобу су, по Ђиласовим речима, партизани постали опрезнији, заробљене сељаке су често пуштали кућама, а заробљене официре нису одмах стрељали: „То не значи да није било убијања, најчешће потајног, оних које је Дража могао сматрати и својим присташама (...) Јер у подељеној нацији издајник је једино онај који издаје „нашу” страну. Зле крви и „криваца” за братоубилачки рат неизмерно је више него за рат између држава”. У каснијој анализи, током рата, Едвард Кардељ је помињао тешке „секташке грешке” партизана у Србији 1941. године, а изјаве савременика употпуњују слику о размерама великих погрома.³⁰

Када су Немци и оружане формације Милана Недића сломили устанак, највећи број припадника јединица Д. Михаиловића се легализовао код владе Милана Недића. Сва оштрица одмазде за догађаје у устанку пала је на партизана и њихове симпатизере који су стравично прогоњени. Заправо, легализовани четници су на терену хватали припаднике партизана и одводили их Немцима који су их стрељали. Ово је, такође, несумњиви злочин који свакако треба осудити.

Страдање партизана и њихових присталица у децембру 1941. године било је велико, а многи који нису одмах стрељани, настрадали су у логорима у каснијим раздобљима рата. Највећи број партизана у чачанском крају (данашње

29 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 340-346.

30 Милован Ђилас, *Революционарни рат*, Београд, 1990, стр. 124-125; један од езекутора у редовима партизана био је и Видан Мицић из Пожеге, који је, између осталих, стрељао и Живојима Павловића, комунисту који је критиковао Стаљина и његове погроме. Са друге стране, убијао је и заробљене четнике, официре и војнике. По сопственом признању Видан Мицић је са својом групом партизана у Ужицу убио око 400 стотине људи. Убиства су вршена ноћу, углавном стрељањем у потиљак, али било је и оних који су усмрћени маљевима (*Уста пуна хартије*, „Дуга” (Београд), бр. 444, (2-16. март, 1991), стр. 43-45).

општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) ухватили су у децембру 1941. године легализовани четници, који су их предали Немцима, а ови стрељали. Према подацима припадника партизанског покрета, од 449 партизана и њихових присталица из чачанског краја, које су окупатори добили од Михаиловићевих или легализованих четника, њих 71 стрељано је у Крушику код Ваљева, 179 у Војнотехничком заводу у Чачку, 87 у логорима Норвешке, 44 у Бањичком логору код Београда, 32 у Крагујевцу, 12 у Матхаузену, осморо у Горњем Милановцу, четворо у Малом Пожаревцу, троје у Пожеги, троје у Мрчајевцима, а шесторо на осталим стратиштима.³¹

Страдања становништва у чачанском крају 1941. била су велика. У априлском рату убијено је преко 250 људи, до почетка новембра 1941. још преко 450 људи. Укупно је током 1941. године у чачанском крају настрадало (по непотпуним подацима) 1255 особа. Од тог броја преко 620 били су партизани и њихови симпатизери. Преко 160 настрадалих били су припадници војне организације Д. Михаиловића. Страдало је и преко 320 цивила.³²

Немци су, према сопственим подацима, у борбама у Србији током 1941. убили 3.562 лица (партизана и четника), а за одмазду стрељали још 11.164 особа. То је податак који је важио до 20. децембра 1941. године. Извештај о убијених и стрељаних 11.164 лица није био потпун, јер су прве егзекуције извршаване без записника. Немци нису водили статистику смрти насталу у међусобном сукобу партизана и четника. Да би се испунило наређење, по коме је требало да се за једног убијеног Немца стреља 100 Срба, а за рањеног 50, за казну је требало убити још 20.174 људи. Прописану квоту смрти Немци су испунили, тако да су одмазде настављене и после слома устанка. Нова статистика смрти у Србији, сачињена 7. априла 1942. године, говори да су Немци до краја 1941. године у борби убили 11.522 човека и стрељали још 21.806 лица, што је и било планирано. Квота од преко 34.000 људи које треба убити, као казну за немачке губитке, била је испуњена. Број убијених немачких војника у Србији 1941. године је био минималан. Обе устаничке формације, по прегледу Немаца од 20. децембра 1941. године, убиле су у Србији 176 Немаца и још 378 ранили. Ова статистика вођена је од почетка устанка, али почетни датум за Немце био је, највероватније, септембар 1941. године. Ако се овом броју немачких војника који су избачени из строја, додају и они који су страдали током августа, јер у јулу Немци нису имали губитака, добија се број од укупно 203 војника Вермахта, убијена у Србији у устанку 1941. године.³³

Влада Милана Недића је намерно истурала партизана и њихове присталице као мету Немцима, јер их је сматрала одговорним за пропаст Србије у којој су

31 | Ррадисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 124-151.

32 | Погледати статистике и списак настрадалих објављен у књизи: Горан Давидовић-Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004.

33 | *Зборник НОР-а*, XII-1, Београд, 1973, стр. 804-806; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1*, Београд, 1999, стр. 162.

започели грађански рат под окупацијом. Улога ове власти у злочинима који су вршени је јасна и несумњива. Са друге стране, четници Д. Михаиловића ушли су у устанак који су сматрали преурањеним, као и да одговорност за пропаганду устанка и репресалије Немаца треба да сносе партизани, мада су, заправо, заједно вршили акције које су условиле масовна стрељања у Крагујевцу и Краљеву.

Пропаганда партизанске стране је непрекидно понављала да су и четници Д. Михаиловића криви за страдање партизана у децембру 1941. године, занемарујући чињеницу да за те злочине кривицу у ствари сносе команданти и јединице које су прешле под команду Милана Недића, или су их извршиле самосталне групе, које су предводили људи попут Божа Јаворца, или чак бивших партизана, као што је био Павле Гучанин. Било је злочина оних који се нису легализовали код М. Недића и остали су верни Д. Михаиловићу управо у овом периоду, као у случају Милутина Јанковића.

Међутим, треба истаћи да су Д. Михаиловића управо у децембру 1941. године уценили Немаци и за њим су организоване потере, али његови команданти су активно заробљавали и убијали партизана. Михаиловић тада такве поступке није наређивао, па никако нема одговорности за те злочине и поступке. Са друге стране, он је већ од јануара 1942. године издавао наредбе да комунисте треба нападати и елиминисати: *„Најодлучније тајно припремање за борбу као према најопаснијем унутрашњем непријатељу, не по нашој вољи, већ по њиховој. По сваку цену постати јачи од њих, не испуштати их са ока и не дозволити њихову инфилтрацију у своју организацију. Никакве илузије у односу на њих. По природи ствари, ми смо за њих непријатељ бр. 1 и они ће учинити све да нас ослабе, искористе и униште, као што су већ чинили где год смо ми били наивни и где год су они могли. Сваки њихов предлог за сарадњу је голо тактизирање с тим циљем, а сваки национални став проста маска. Њихов је циљ само један – комунистичка револуција и диктатура пролетаријата. Јасно је да ће немачки слом повући са собом и окупаторски режим сарадње домаће власти и десничарске покрете. Остаје тада сам југословенски национални покрет (Југословенска војска у Отаџбини) као главна, управо једина, сметња њиховом преузимању власти. Стога ће учинити све да нас елиминирају или ослабе још пре немачког слома (...) На такву њихову одлуку, после узалудних покушаја да са њима сарађујемо, покушаја који су нас скупо стали, остаје само једно: истом мером, без скрупула. Вара се ко у њима гледа припаднике нашег народа (...) Имати на уму да је потребно извршити још пре свршетка рата превентивну контрареволуцију (било да се изведе једним ударцем без оклевања, јер ће се при слому Немачке партизанима прикључити сви војници комунисти из окупационих јединица са оружјем, као и сви они којима прети национална одмазда (усташе, непријатељ, мањине, муслимани, издајнице и др.). У тренутку немачког слома, ми морамо имати слободне руке за друге задатке. Овоме треба приступити што пре. У борби против комуниста окупити све националне и конзервативне снаге Срба, Хрвата и Словенаца”*. Локални споразуми који су Михаиловићеви команданти правили и са усташама у Босни и Хрватској начелно

су осуђивани, уз разумевање таквих поступака због притиска партизана на тим подручјима. На суђењу Михаиловићу изнесена су и његова наводна писма Степинцу и Павелићу, али то је доказани фалсификат. Заправо, већ 1942. године, иако је Михаиловићев покрет био војнички поражен од Немаца и под великим притиском партизана, према усташама је наређена борба свим средствима, а према окупатору само став да се врше саботаже. Одређено је да се сузбија пропаганда власти у Србији које су биле у служби окупатора, али и да се не омета користан учинак по народ који је вршила администрација. У исто време, требало је спречавати позитиван ефекат за окупатора, као и водити евиденцију о личној одговорности појединаца који су помагали окупатору. Очите издајнике требало је одмах ликвидирати.³⁴

Са друге стране, комунисти су после бекства из Србије одржали у Дренови 7. децембра 1941. године састанак најужег руководства КПЈ, на коме је закључено да је оружана борба против окупатора прерасла у „класни рат између радних слојева и буржоазије”. Став ПК КПЈ за Србију, од 9. децембра 1941. био је такав да је за слом устанка осуђиван Д. Михаиловић, а да су његови одреди крволочнији од окупатора. Јосип Броз Тито и Александар Ранковић су половином децембра 1941. године комунистима у Србији послали директиву у којој су наглашавали потребу класног обрачуна против „великосрпског центра” који је имао контрареволуционарну улогу. Главни задатак била је борба против снага Д. Михаиловића: „Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше партије у Србији”. Све до краја рата партизани предвођени комунистима борили су се против „великосрпске банде” Д. Михаиловића, која је била заштитник буржоазије и целе „реакције”. Поред већ уобличене пропагандне формулације о „великосрпским претензијама” Д. Михаиловића, понављаним пред почетак рата када је требало разбијати све покушаје заштите српских националних интереса, комунисти су током рата уобличили и пропагандну поруку о издаји и колаборацији четника Д. Михаиловића, намерно сврставајући све формације које су користиле термин „четник” у једну, како би се омогућило спајање национално-ослободилачких и револуционарних циљева у оквиру партизанског покрета. Како то наводи историчар Коста Николић: „Елементи те стратегије дефинисани су знатно раније: парола о национално-ослободилачкој борби „угњетених нација” из времена Коминтерне, замењена је борбом против окупатора, али су Срби поново били главни носиоци фашизма и представљали много већу опасност од спољних

34 | Наредбе за борбу против комуниста и партизана су саставни део борбе покрета који је предводио Д. Михаиловић. Документи који о томе говоре веома су бројни. Међутим, власт је након 1945. године предузела мере и да извршен број докумената фалсификује, како би још више оцрнила Михаиловића. Најочитији и доказани фалсификати су писма која је наводно Михаиловић послао пред крај рата надбискупу Степинцу и Павелићу, која је требало да докажу сарадњу свих издајничких снага (Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи, друга књига*, приредили: Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд, 1998, стр. 8-9, 357-358, 364-367).

непријатеља. Да би привид ослободилачког био што израженији, посегло се за наметањем кривице о националној издаји”.³⁵

Такав став партизана створио је непремостиве препреке за обједињавање два антифашистичка покрета отпора. Покрет Д. Михаиловића био је антикомунистички, а елиминације партизана и њихових симпатизера у чачанском крају биле су крваве током целог рата 1941-1945. године. Четници Д. Михаиловића су, према статистици припадника партизанског покрета, убили 702 особе, од којих је 99 било женског пола, као и двоје малолетне деце. По овој статистици стрељано је 457 особа, заклано 209 (од којих је 61 женска особа). Такође се четницима (легализованим и нелегалним) приписује и смрт 497 припадника партизанског покрета и њихових симпатизера, јер су ухваћени и предати Немцима који су их током рата стрељали.³⁶ Пошто су покрету Д. Михаиловића партизани предвођени комунистима постали главни такмац за освајање земље по повлачењу Немаца, повремена сарадња са недићевцима, љотићевцима, а на пролеће 1944. године посредно, па и директно, са Бугарима и Немцима, била је очигледна. Број усрђених партизана током ових акција био је велики, десили су се озбиљни злочини и за њих нема оправдања, иако су четници Д. Михаиловића сматрали да се борбом против партизана чувају либерално друштвено уређење, демократске слободе и национални интереси. Сам циљ борбе никако није могао оправдати крваве поступке и повремену сарадњу са окупатором и његовим помагачима. Треба истаћи и да се извесан број партизана по слому устанка 1941. године легализовао у разним одредима генерала М. Неђића, а посебно у добровољачким одредима Д. Љотића, што ће касније још више распламсати грађански рат.

Узроци злочина и одмазди. Пијетет према жртвама и злоупотреба сећања на страдања

Једна од најопаснијих замки проучавања догађаја у Другом светском рату је свесна или несвесна ангажованост и стављање у улогу судије над протеклим догађајима. Судити прошлости значи прибирати доказе „за” и „против”, чиме се запоставља већи део других садржаја и упоредо, што је још неповољније, мења суштина значења историјске чињенице, којој се додељује својство доказног материјала. У оба случаја настају непотпуне и, веома често, нетачне представе. Није увек једноставно одржати потребан ниво објективности. Стварност у којој се живи многоструко утиче на историчара. Тежњи историографије за објективношћу не погодује целина прилика у друштвима која су неразвијена, распарчана локалистичким тенденцијама, с ниским стандардом рационалног у култури, с доминацијом митске свести, и закржљалим појмом истине. Ако

³⁵ Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999, књига друга, стр. 43-45.

³⁶ Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 174-175.

је при томе заједница оптерећена историјом, у којој је било превише крвавих и разарајућих сукоба, прогона, беде, немаштине, што је условило да развој буде прекинут, успорен или уназађен, онда неминовно долази до тровања психолошких прилика злим колективним и индивидуалним сећањима. Оптерећења су већа ако прошла конфликтна стања нису одговарајуће разрешена (што је случај са крвавим обрачунавањима партизана, четника и љотићеваца током Другог светског рата на подручју чачанског краја). По правилу, са објективношћу постоји велики проблем у оним друштвима у којима су се у чвориште сплели заосталост и патријархалност, митска и, најчешће, митоманска свест, неразвијене, а у међувремену још и оронеле структуре, привредне недаће, кризне околности нових тешких и оружаних сукоба, кризом изазване снажна емотивност и узбуркане страсти, уочљива улога превара и корупција и неправда пређашња конфликтна стања. У таквим срединама се жели, па и намеће, тенденциозна слика историје и партијно спутана историографија. Образованост и способност научног субјекта су мало важни наспрам политичке ревности, оданост се ставља изнад професионалне одговорности, стручна моралност није најпожељнија, научност се користи као привид не би ли се излечио њен престиж.³⁷

Црне приче партизана и четника у чачанском крају темељиле су се на емотивном доживљавању прошлости, условљеном навођењем имена и броја садистички уморених жртвава грађанског рата. На површину су током окупације испливале мрачне нарави, људи оштећеног ума, болесна жеља за доказивањем, искривљена страст за уништавањем и убијањем. Вишевековни тежак и примитиван начин живота, испуњен насиљем и страхом, обликовао је дух многих људи.³⁸

Све наведене околности терет су за историчара који се бави питањима грађанског рата у условима окупације Србије од 1941. до краја 1944. године. То је посебно уочљиво на нивоу локалне средине у којој су истраживачи свакодневно у контакту са још живим актерима Другог светског рата. Непревазиђена супарништва, снажна емотивност и убеђеност у исправност сопствене истине ствара притисак јавности на историчара, коме се унапред одриче могућност објективности и лепе етикете припадности једној, другој или трећој зараћеној страни из рата који је завршен давно пре рођења аутора овог рада.³⁹

Зато, изучавање и писање о окупацији на простору чачанског краја представља посебно оптерећење за сваког истраживача. Терет снажне мржње оних који су изгубили најближе, уморене често на недостојан начин, изискује објективу анализу и приказ догађаја који ће код оних који најпре осећају, а тек

37 | Андреј Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996, стр. 113, 126, 128.

38 | Радојко Николић, *Камена књига предака*, Београд 1979, стр. 177, 179, 183, 185, 194, 196-197.

39 | *Суђење г. Горану Давидовићу историчару из Чачка*, Српске органске студије, год IV, св.1, Београд, 2002, стр. 117-144.

потом и мисле другачије, бити осуђена као нетачна и пристрасна. Бол који носе услед убиства својих најближих, износи се као необорив доказ каинске, библијске кривице супротне стране. Сећање на многобројне жртве грађанског братоубилачког рата непрестано се освежава кроз пропаганду победничке стране (партизана), са систематским стварањем осећаја кривице код оних који су припадали Равногорском покрету. Данас смо сведоци супротног процеса. Све то није било, нити је данас, добра подлога за живот у истој заједници, нити позитиван потенцијал за планирање будућности. Поделу и монопол по питању: ко је жртва, а ко злочинац, нема ниједна зарађена страна. Много је теже одговорити да ли је све морало да буде тако и, коначно, како се и зашто баш тако све одиграло? Тужна је истина да су Срби у чачанском крају - суседи, пријатељи и родбина, сами себи били највећи крвници и злотвори.⁴⁰

Убиства су оставила најдубље трагове у свести савременика. Масовна разрачунавања са партизанима која су чинили Немци уз помоћ легализованих четника у децембру 1941. године, у даљем току рата су престала. Али, на селу и у варошицама трајао је грађански рат са многим појединачним смакнућима. Нерегуларно време било је погодно и за криминалце који су постали бруталнији. Постојање три зарађене фракције омогућило је многим преступницима да се заклоне иза идеологија и наставе са испољавањем својих мрачних порива. Поред свих неморалних појава током рата, треба нагласити да је постојала и традиција насилништва у селима у дужем временском периоду постојања модерне српске државе. Рат је био прилика да се та чињеница поново потврди. Свим зарађеним формацијама били су потребни људи за извршавање најтежих наредби - егзекуција противника. Рат по дефиницији значи физичко уништавање људи, али сукоб унутар истог друштва, микроцелине какво је село, са актерима који се познају целог живота, захтевало је посебан порив.

По својој природи, свако људско биће у себи носи урођену агресивност, која се под утицајем цивилизације контролише или каналише.⁴¹ Ако је извор агресивности у човеку несвесни део психе сваког појединца, онда то значи да је диспонираност за учешће у рату универзална. Човек је сасвим мотивисан за рат

40 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 9-11.

41 Једну од најјаснијих дефиниција људске агесије дао је Фројд: „Делић радо порицане истине (...) јесте да човек није кротко биће коме је потребна љубав (...) већ да се због својих нагонских својстава мора сматрати у великој мери склоним агесији. Ближњи му не представља само могућег помагача и сексуални објект, већ и искушење да на њему задовољи своју агесију, да искористи без накнаде његов рад, да га без његове сагласности сексуално искористи, да присвоји његову имовину, да га понизи, да му причини бол, да га мучи и да га убије (...). По правилу, свирепа агесија ишчекује неку провокацију или се ставља у службу неке замисли, чији би се циљ могао постићи и блажим средствима. Под околностима које су за њу повољне, када отпадну духовне контрасиле које је обуздавају, испољи се и спонтано, те разобличи човека као дивљу звер која не зна да штеди своју врсту” (наведено према: Андрија Гамс, *Нагон и норма. Путеви и беспућа културе*, Београд, 1995, стр. 98-99).

својом несвесном агресивношћу, која тежи да се обори на спољашње објекте, јер иначе прети да постане саморазарајућа сила. Међутим, та агресивност није узрочник ратова, већ њихово основно оружје, односно „природни ресурс” без кога рат не би могао да се одвија. Држава, или партија, стога жели да „монополише” ту агресивност, јер је „мржња у људским срцима капитал који мора у нешто да се уложи”. Потребно је да се „над-ја” претвори у беспоговорни ауторитет. Војник у убијању види задатак, жртвовање, јуначки циљ. Тако се ми стапамо са вишим ауторитетом кога слушамо, у исто време мрзећи оне ван групе. Непријатељ се сатанизује, а борба против њега постаје митска, док се вођа дивинизује. Уклањање непријатеља је сурово, јер за њега не важе људске норме и он се убија без милости, а тај чин се високо вреднује на скали храбрости. Уништавање непријатеља је борба против оних који угрожавају постојање људи, јер је непријатељ гурнут на „ниво звери”, „чудовишта”, „варварина”. Убијањем таквог непријатеља приближавамо се слици митских архетипских јунака, спасилаца човечанства, који испуњавају задатак добијен од највиших моралних истанци, односно у складу са принципом постојања „над-ја” ауторитета, заправо идентификације са сликом родитеља, односно вође.⁴²

Свака окупација ствара ненормалне услове живота, условљавајући емотивну оштећеност друштва, извитопирене норме понашања, опадање морала и слабење свих друштвених веза. Све је то отварало могућности за вршење многобројних ванредних дела, па и недела сваке врсте, која су постојала и у мирнодопско време.⁴³ Несугласице међу сељацима често су се решавале примењивањем физичког насиља, па и убиствима. Рат је само још више усковитлао пригушене страсти, доносећи многим нове прилике за освету, која у нерегуларним условима не би била кажњена. Зарађене стране у братоубилачкој борби редовно су експлоатисале овај потенцијал становништва.

Јавних и притајених убица никада није недостајало на просторима Западне Србије. Читаво подручје насељено је раздражљивим динарским типовима, који због несређене и плаховите нарави брзо и за малу неправду потезу руку за силав. Многобројна убиства потврђују Цвијићеву тезу да су људи динарског типа огњевитог, праскавог, хајдучког темперамента. У овим крајевима већина поступа необуздано и срдито, из чега лако настају конфликтне ситуације, употреба насиља у коме се противник брзо и олако „покоси”. Своје нагонске и занесене реакције они су испољавали и на међама, и на путевима, и на скуповима, у личним и политичким сукобима, па су због неотрпљених увреда кочеве пуцали, ножеви севали и пушке праштале. Многи је сељак очас могао да убије или да буде убијен. Тако је вишевековна традиција хајдуковања, као резултат отпора страном окупацији, имала и своје наличје. Окупација током Другог светског рата била је, заправо, време друштвене

42 | Иван Чоловић, *Бордел ратника. Фолклор, политика и рат (треће илустровано издање)*, Београд, 2000, стр. 95-100.

43 | Коста Николић, *Село Србије у рату 1941-1944*, ЈИЧ, 1-2, Београд, 2000, стр. 136-137, 138, 145.

регресије, када су се људи вратили обрасцима живота из ранијих раздобља. Многи људи у обе зарађене герилске формације понашали су се попут хајдука из ранијих раздобља. По традицији, друштвени отпор и бунт се код хајдука најчешће претварао у појединачно крвништво, лупештво и пљачку. Наслеђена „зла крв” вукла је многе планинце ка одметању од друштва, реда и закона. Али, у исто време, таква врста понашања била је више условљена приликама када се у нерегуларним окупационим временима испољава „устанички атавизам”. Рат и окупација доносили су сведочанство о једном суровом виду живота и менталитета нашег човека, који нас одводи у тамнило патријархалног села, у коме се непрестано дешавају „непатријархални” догађаји. Посматрач добија једну застрашујућу слику о сеоској Србији, у којој има сувише насиља и зла. То није земља пастирске идиле и рајских душа, већ попреште опасних кривоумника и паклених злодела - несловесна, мрачна и крвничка земља, обузета бездушјем и тамним нагонима. Земља сеоских „гангстера” и лоповских банди, које харају у несређеним друштвеним приликама. Мрачна страна живота на селу редовно је превиђана и заобилажена. Ослободилачки и грађански рат 1941-1945. године, који се углавном водио у селу, са сељацима сврстаним у обе, односно све три формације, био је прилика да се потврди таква констатација.⁴⁴

44 | Сељачка Србија сама је проливала сопствену крв јер често није могла олако да стане на пут укрвљеном војевању хајдучких пустошника, насилника и безаконика. Увек су се јављале нове дружине нових хајдука, осветника, бусаџија и похарника. Оштре противуречности убрзаног друштвеног, економског и политичког развоја села, и друштва у целини, крајем XIX и почетком XX века нису се могле лако превазићи. Често су се стварале погодне прилике да неко крене заблудном странпутицом. Али Србија је зликовала и независно од хајдука. Земљоделци су се међусобно често крвили и у извесним приликама сусед је суседу постајао гори крвник и од најострвљенијег хајдука. Зле пизме никада нису јењавале па су душмански поступци и злочиначке радње и даље остајали. Убијали су земљоделци један другог тамо где су се чешће у групама састајали. Крв је могла олако да падне на свадбама, комишањима, мобама, вашарима, задушницама, у мехама. Многи убијени током окупације у Првом и Другом светском рату били су жртве крвне освете коју су њихови преци зарадили још у време политичких убистава између либерала, напредњака и радикала. Постоји још један важан чинилац у причи о сеоским злочинима и преступима. Сеоски човек, уопште, гајио је култ хајдука и одметника од друштвеног закона и реда. Имао је уистину двострук емотиван став према овим дрзвитим пустиловним људима, али са преовлађујућом позитивном компонентом. Хајдуди су као прекршитељи закона, чинили забрањене ствари, према којима у несвесном постоји јака склоност, па су постајали заразни, изазивали подражавања и будили завист и наклоност код многог сеоског човека. Хајдук је био знамен отпора, побуне и освете (свеједно какве и против кога) па је знатан број сељака, поготову сиромашнијих, најчешће с њим саглашавао, с њим у души, умишљено, хајдуковао против свих запрека што су му живот теретиле. Поистовећујући се са хајдудима, земљоделци су иживљавали своје неостварене ћутње и ослобађали се притиска личних неуспеха и друштвених неправди. И зато су они оправдавали хајдучке поступке и као да су се утркивали ко ће им јатак бити. Регресија сеоског друштва у чачанском крају током Другог светског рата, условила је враћање на обрасце живота из XIX века. Јатаковање онима који су тренутно били прогоњени темељило се на традиционалним мотивима из српског села (Радојко Николић, *н.д.*, стр. 177, 179, 183, 185, 194, 196-197).

Рат је покренуо многе мрачне и дубоке унутрашње несвесне осећаје иза којих је остало много злочина. Када Србин иде у борбу за ослобођење од ропства, покреће нову спиралу насиља коју напада паганском осветољубивошћу. Многе појаве међу српским народом током Другог светског рата представљају одблесак исконског понашања у трагичним и кризним ситуацијама. У времену безакоња, људска судбина се брзо мења. Када нестане страха од закона, обично нестаје и страх од Бога, јер у време великог страдања, када је живот јефтин, обичном човеку је неважно да ли се Бог поштује. У поремећеним условима живота, више него икада, на површину избију негативне особине једног народа. Код Срба су то, пре свега, осветољубивост, инат, сујета, егоизам, болесне амбиције и безобзирни индивидуализам. Једна од кључних особина је и завист, а из ње произилазе зајевице и неслога. Срби у принципу нису спремни да се, зарад општег добра, удруже и сложе, нарочито ако ће из тог удруживања неки појединац извући већу корист за себе.⁴⁵

Многилокални четнички команданти су спроводили своју правду на терену, не презајући не само од батинања, већ залазећи и у много теже репресалије, па и кволочна убиства, од којих су клања изазивала највећа и оправдана згражавања. Посматрано са стране, добија се утисак да се у овим убиствима на неки мрачан начин и уживало, као акт служења нечастивим силама. Рат је изазов нагону убијања, када се ствара оно стање у човеку кад злочин постаје и унутрашња, душевна потреба, пир запретене, потмуле, анималне подсвести. Не као прости чин уморства, већ као ритуално растерећење убилачких инстинкта. Клања која су вршена представљала су својеврсно „жртвовање”, у готово паганском ритуалу, када је смрт исказивана као молепствије, као мистични акт служења вишњем, тајанственом божанству моћи.⁴⁶

Осликавање лика четничких егзекутора, битна је саставница објашњења ратних збивања. Шта је терало те људе да се лате таквих задатака, осим наређења која су добијали, веома је важно за објашњавање догађаја током окупације. Нарочито због непрестане пропаганде партизана који су инсистирали на навођењу злочина четника. Заправо, синоним за четнике постало је клање. Ко су били људи из обе формације који су се бавили послом егзекуција, и зашто су били тако крволочни, вероватно је питање за психологе и психијатре. У сваком случају, сејање ужаса био је остварени циљ таквих поступака. Непријатеља, или његове ближње, требало је страшно казнити.⁴⁷

45 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1945. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр. 161, 191-192.

46 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанско краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 227-228; занимљиво је да је међу кољачима у четничким редовима било пуно бивших партизана, који су се у новој средини „доказивали” злочинима против својих бивших другова. Имена тих људи више пута су објављивана у радовима публициста, припадника партизанског покрета (Владимир М. Никшић, *Фрике*, Чачак, 1991, стр. 64; Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 163-164).

47 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанско краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 267-268.

Идеологија и кривица за репресије над становништвом биле су повод за прогоне, али прави разлози су често били сасвим друге природе. У читав сплет обрачуна умешани су и стари комшијски рачуни са села, и склоност извесног броја становника овог подручја да се служе насиљем. Таква пракса изнела је на површину људе са болесним амбицијама и отвореним патолошким склоностима ка уништавању других људских бића. Партизани и њихови симпатизери били су на страшном удару током децембра 1941. године. Након стишавања највећих насиља, са бројним стрељањима која су вршили Немци, ситуација у селима се смиривала. Тежња патријархалног света да се, ипак, сачувају добри односи са родбином и комшијама, учинила је своје. И кривица оних који су били у партизанима није била потпуна. Споразуми које су равнаторци потписивали са партизанским вођством о заједничкој мобилизацији, имали су одредбу о обавезном опредељивању за једну од две војне формације, које су тако постале равноправне и легитимне. Многи су се случајно или насилно нашли у партизанима. Логика рата учинила је ове особе након пропасти устанка кривцима, над којима се може извршити одмазда. Многи од њих су, да би доказали своју исправност, прешли у четнике свих формација, где су се насиљем према дојучерашњим друговима и саборцима доказивали и „прали” прошлост. Највећи број људи који су били у редовима комуниста, са том идеологијом није имао ништа заједничко, али су на себе примили жиг колективне кривице. Са одмицањем рата, они су увек на неки начин били сумњиви, а заостале партизанске групе су код њих тражиле помоћ и подршку. Располућено српско село се временом све више цепало и, у исто време, применом мимикрије и притворности савијало према свакоме ко би имао силу и моћ.⁴⁸

Злочини четника су познати, небројано пута описани, са детаљима везаним за агонију жртви пред егзекуцију, а починиоци су давно кажњени за своја недела, тако да ове врло познате чињенице нећемо понављати.⁴⁹ Треба нагласити да све невине жртве и данас заслужују пијетет будућих генерација, а злочинци најоштрију осуду.

Међутим, мало је познато да су се и појединци из партизанских редова током окупације у чачанском крају ставили у службу Немаца и да су, чак, у

48 Исто, стр. 319-320.

49 У Чачку је од 1973. до 1983. године објављено десет књига које су се бавиле партизанским покретом у току Другог светског рата, при чему су нарочито истицани злочини четника: Младен Стефановић, *Партизански видари*, Чачак, 1973; Владимир Никшић, *Слободари*, Чачак, 1976; Исти, *Стазама слободе*, Чачак, 1976; *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртв*, Чачак, 1977; Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак, 1979; Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Ратко Митровић*, Чачак, 1979; Милутин Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, Чачак, 1979; Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Хроника Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански одред*, Чачак, 1982; Миодраг Вујиновић, Мирољуб Пантовић, *Херој Трепуша*, Чачак, 1983. Ни у једном другом времену није постојала овако богата „продукција” радова који су се бавили партизанским покретом. У исто време локални лист „Чачански глас” редовно је објављивао фељтоне о партизанима, њиховој борби, страдању, заслугама, као и о злочинима и „издаји” четника.

немачким униформама прогонили четнике, а да им после завршетка рата није суђено, или су добили симболичне казне. Број људи који су тако изгубили живот из четничких редова или редова обичних цивила, никада тачно није утврђен. Треба нагласити да се ови догађаји никако не могу упоредити по последицама, броју жртвава и начину усмрћења са великим организованим потерама за партизанима у децембру 1941. године, које су вршили легализовани четници, или наређењима Михаиловићевих команданата на терену за уништавање партизана и њихових породица, самостално или у сарадњи са окупатором. Међутим, са друге стране, ови догађаји се не могу ни занемарити, а последице деловања појединачних приступања припадника комунистичког и партизанског покрета Немцима и њиховом окупационом апарату никако нису биле безначајне и зато их треба шире објаснити.

Тако је 1942. године у Горњем Милановцу једна група грађана, али и бивших партизана, радила за немачку обавештајну службу. Пресвлачили су се у немачке униформе и заједно са нацистима учествовали у акцијама. Претпоставља се да су у почетку управо они коришћени у борби за откривање четничких организација и функционера, а касније сигурно и за разне друге задатке. Са овом групом сарађивао је и Рајко Васиљевић, кога су због сарадње са Немцима четници убили 1943. године. Њега је пред рат милановачка чаршија сматрала комунистом. Народу је показивао извесну окружницу бр. 14. у којој је заговарана борба против Д. Михаиловића: „... у коме се говорило да оштрицу борбе против четника треба водити помоћу Немаца. Та „окружница” била је потписана од стране ЦК КПЈ. Немачки обавештајни центар... успоставио је везу са једним бројем бивших партизана, и то нарочито из села, па је и њих увукао у службу. То су: Пего из Горњег Милановца, Василије Сретеновић и Љубиша Пурић из Врнчана, Јован Чарапић из Шилопаја, Љубиша Глишовић из Доњих Бранетића, Василије Сретеновић из Луњевице и други. Верује се да је овај центар био повезан са четничким обавештајним официром Костом Кошутићем и жандармеријским потпоручником Славком Куртовићем. Егон и Сеп састајали су се са четницима у кући Радишића у Такову. Претпоставља се да је основна мисија ове обавештајне групе била покушај ликвидирања четника Драже Михаиловића, или пак стварања шпијунских упоришта у њиховим редовима, и најзад, превођење четника ДМ у Пећанчеве четнике, чији је Сремско-банатски одред био легализован и налазио се лоциран у Милановцу. Од стране четника ДМ група лица која се ставила у службу „Абверу” била је откривена. Већи број ових лица касније је био од стране четника ликвидиран”. Од априла до краја 1942. године немачке акције су биле уперене против четника ДМ (...) „што је утицало да њихова активност ослаби за неколико месеци. Неки бивши борци и симпатизери партизана склањали су се од власти па и четника све док су Немци поново дошли у град”. Захваљујући овим људима током 1942. године извршена су масовна хапшења присталица генерала Михаиловића у Такову. „Тада је у смрт отерано преко 300 душа”. Нешто касније су извршена и хапшења четничких симпатизера у Горњем Милановцу, на челу са Стојаном Солујићем,

који је имао посебна задужења према Првом равногорском корпусу. Солујић је стрељан у Крагујевцу, а адвокат Лазар Сретеновић и још неки су пуштени касније. Илегалне четнике прогонила је Недићева оружана сила. Априла 1942. године једна четничка тројка из Брђана покушала је да ухвати бившег партизана Драгутина Пантелића Дрпу, али су примећени, а Дрпина жена их пријављује СДС-у, који хапси ту тројицу четника и спроводи у Крагујевац, где је један и стрељан - Слободан Кнежевић.⁵⁰

Ни у Љубићком срезу није било другачије - окупаторе су користиле присталице партизана како би се одбранили или обрачунали са четницима који су извршили велики број егзекуција над присталицама партизана у чачанском крају, од којих су многа била сурова и завршавала су се клањима. Приликом претреса терена у Рошцима, 27. марта 1943. године, равногорци су хапсили лица за која се сумњало да су симпатизери комуниста или да се баве криминалним радњама. Том приликом, испред четника је побегао Милош Павловић, за кога се тврдило да је комуниста. Спас је нашао код Бугара који су чували тунел за железницу. Пријавио је боравак четника у селу, рекао да хапсе невин народ и да је њему живот у опасности. У исто време, обавестио је још тројицу Павловића да морају бежати, јер им прети смртна опасност од четника, и да морају ступити у бугарску војску. Сам Милош Павловић обукао је бугарску униформу и дао окупатору податке о четницима, вероватно и њихов списак у Рошцима. Следећег дана, Бугари су са једном четом блокирали засеок Цагање, и том приликом похапсили 14 лица, међу којима је била и жена команданта чете Бабића. Истог дана Бугари су у Пријевору ухапсили око 50 лица. Рошци нису претресани. Сви ухапшени убрзо су пуштени.⁵¹

Нешто слично дешавало се и у Драгачеву током окупације. Средином маја 1943. године у Драгачево долазе Немци са својим обавештајцима. У првом доласку никога нису убили, али су запалили неколико кућа, да би 25. маја ухватили девет лица која су одвели у Краљево и тамо њих осморо стрељали. Јединицом је командовао син шефа Абверштелеа у Београду, Ханс Биргер. Када

50 | Занимљиво је напоменути да комунисти, када су дошли на власт, нису, наводно, знали да су неки њихови људи, и то на функцијама, радили за Немце и да је захваљујући њима страдао велики број невиних људи. Ту тајну су дуго скривали, али су зато обавили суђења. После рата, 1949. године, у Окружном суду у Београду је обављено суђење овој групи и тада је на суд изведен и Живорад Пешовић звани Тула, који је у то време био секретар СК СКОЈ-а у Горњем Милановцу. Нова власт своје партије за сарадњу са нацистима није казнила ликвидацијом, већ робијом. Тула је после рата живео у Београду, а Љубиша Глишовић у свом родном селу Доњим Бранетићима (ИАЧ, МГ, К-7, рег. бр. 2, Делатност непријатеља-Срез таковски, у редакцији Љубише Зарића, стр. 7-10, 186-189). Један број немачких агената који су настрадали о четника због своје делатности, уведен као жртва НОБ-а. Пример је Љубиша Пурић из Врчана таковских (*Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, стр. 211; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 2*, Чачак-Краљево, 2003, стр. 33).

51 | ИАЧ, АВИИ-преписи,ЧА, К-1, Ф-IV, рег. бр. 271.

су дошли у Гучу, јасно су свима ставили до знања да имају специјалну мисију. Сместили су се по приватним кућама око цркве. Капетан Биргер је брзо почео да ствара своју обавештајну службу и да хапси припаднике обе герилске формације на терену. Ухапшени су одвођени у Краљево где је доста њих стрељано.⁵²

Немци су у Драгачеву нашли неколико помагача, међу којима су се налазили и некадашњи партизани С. Милосављевић и Р. Ружић: „Још одмах по доласку нашли су добре помоћнике, на жалост из редова вајних Срба, јер су им се ставили на расположење за потказивање, оптуживање и денунцирање и то: Добривоје Тодоровић управник поште у Котражи, Миодраг Јанковић звани „Жабац” из Котраже, Савле Милосављевић из Дљина и Раде Ружић из Гуче. Именовани су се потпуно ставили у службу Немаца, обукли њихово војничко одело, наоружани до зуба и као такви били путовође, и са оружјем хватали исправне грађане, пљачкали, палили њихове куће и заједно са Немцима исте убијали (као што је био случај у селу Негришорима, где је за један дан побијено на лицу места 46 људи и жена)”. Прави разлог доласка Ханса Биргера било је уништење равногорске организације у Драгачеву.⁵³

Милутин Јанковић, који је иначе починио многобројне злочине и због недисциплине ликвидан од организације ЈВуО 1944. године, извештавао је 5. јуна 1943. године Врховну команду ЈВуО, да је ситуација у Драгачеву веома лоша: „У околини Гуче и горњем крају среза толико је узела маха обавештајна служба за рачун Немаца да је стање неподношљиво. Сви припадници бивше комунистичке организације из варошице Гуче ставили су се у службу Немаца, тако да проказују све што се ради, јер су исти врло добро упознати са свима онима који раде за рачун нас. (...) Агенти за обавештавање иду у немачком оделу, станују са њима заједно у једној касарни, те је уопште исте немогуће уништити”.⁵⁴

Оптужбе Милутина Јанковића о комунистима немачкој служби биле су тачне. Тако је партизан Савле Милосављевић из Дљина заиста био у служби окупатора, и кретао се у немачкој униформи. Савле је преживео децембар 1941. године, захваљујући залагању националиста. Он је касније са немачком војском гонио четнике по Драгачеву. Одвео је немачке војнике у кућу Танасковића у Вичи, када су Александра Танасковића Немци убили. Почетком јуна 1943. године одвео је Немце у свој родни Дљин. Тамо су на спавању ухватили четворицу четника: Бранислава Пантелића, Драгишу Марковића, Војимира Марковића и Миленка Чолића. Прва тројица су стрељана, а четврти је успео да побегне. Истог дана убијен је и Велимир Радисављевић, као симпатизер четника, који није пристао да се придружи Немцима као Савле Милосављевић. Истог лета,

52 | Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево. Слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 368-372.

53 | ИАЧ, МГ, К-3, рег. бр. 146, Сећање бившег начелника среза драгачевског Милинка Кокотовића.

54 | ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-III, рег.бр. 48.

Савле Милосављевић био је у Доњој Краварици са Немцима када су Немци одвели 15 сељака и две жене. Сви, осим једне жене, касније су стрељани.⁵⁵

За Немце је радио и присталица партизана Милојко Милосављевић. Пошто су му четници претили после његовог изласка из Бањичког логора, Милосављевић се пријавио Немцима и 3. јуна 1943. одвео их у Дљин, где су похватани и стрељани Јанковићеви пратиоци. Довео је и Бугаре из Чачка који су запленили четничко оружје. Милојко Милосављевић, звани Ланто, из Негришора, био је партизан 1941. године, а затим курир у Јанковићевој групи. По партизанској верзији, због понижавања и малтретирања отишао је Бугарима у Чачак, и постао њихов водич по терену. Кретао се у бугарској војсци, са бугарском униформом на себи. Убрзо су почеле да се плаше и дрхте газде и пријатељи четника по селима Драгачева. Како су наводили публицисти из редова партизанског покрета, увек је водио Бугаре без грешке ка циљу. И никада их није преварио. Увек је налазио скривено оружје и одећу. Многи нису стигли да докажу своју невиност, па су платили главом своје пријатељство са четницима.⁵⁶

Нису сви сарадници окупатора из редова партизана преживели рат, а због њиховог деловања четници су им убијали чланове породица. Такву судбину имао је Раде Ружић из Гуче. Када су Немци 19. јула 1943. године са својим шефом Биргером отишли из Гуче у Тополу, са њима су отишли и сарадници који су били комунисти, као Раде Ружић. Већ сутрадан, 20. јула, Јанковићева група упала је у Гучу и одвела осам припадника партизанског покрета за које су сматрали да су сарађивали са Немцима, а међу њима и шест жена. Убрзо су четници убили четворо људи из ове групе. Двоје од њих били су Ружићи, Сретен и Милица, отац и мајка Рада Ружића. Ликвидиран је још један партизан, а остатак групе, три девојке, доведен је на Чемерно код Даче Симовића. После саслушавања од 15 дана девојке су враћене, али им је ограничено право кретања. На Чемерну је убијен и Миливоје Бућић, порески чиновник из Гуче, оптужен да је сарађивао са Немцима. Четници су мртвог Бућића обесили на бандеру у Гучи, а 23. јула заклали су и Миладина Ружића, као одмазду за услуге које је Раде Ружић давао Немцима. Тиме је породица Ружић кажњена за делатност свога члана који је био са Немцима ван Драгачева. Убрзо се јединица Ханса Биргера вратила у Гучу. Са њима је био и Раде Ружић, бивши партизан, који је покушавао да се освети четницима за убиство његове фамилије: оца, мајке и брата. Ипак, није успео да ухвати сараднике четника. За то време, Немци су ухапсили Драгишу

55 | Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941-1953...*, Београд, 1998, стр. 206-207; по речима Радована М. Маринковића, новинара и публицисте из Чачка, Савле Милосављевић је преживео рат и мирно живео у Титовој Југославији (изјава Радована М. Маринковића дата ауторима 11. марта 2003. године).

56 | У лето 1944. године Ланто је упао у четничку заседу на путу према Гучи. Претраживао је терен и проверавао коме још није стигао да се освети. Преки суд четника осудио га је на смрт, али Милосављевић је успео да побегне од четника који нису успели да изврше казну (Владимир М. Никшић, *Црвени цветови*, Чачак, 1971, стр. 54-58).

Мајсторовића, бившег партизана. Мучили су га на стравичан начин, пуштајући и пса да му цепа утробу. Тек након тога су га ликвидирали. Током августа 1943. године, Биргера јединица је наставила са стрељањима по Драгачеву. Тако је убијено 17 људи у разним селима. Биргера јединица је изненада отишла из Драгачева, али су пре тога стрељали своје помагаче - бивше партизана: Добривоја Тодоровића, Рада Ружића и Миодрага Јанковића. Савле Милосављевић је умакао својим дојучерашњим газдама. После рата није гоњен за своје поступке.⁵⁷

Грађански рат је од 1942. до краја 1944. године у чачанском крају био изузетно крвав. Обрачуни четника са партизанима и њиховим присталицама, убиства која су вршили партизани, акције љотићеваца против четника и партизана, све је био један велики мрачни кошмар. Наређења за елиминацију комуниста на терену, а која су долазила од Михаиловића, локални команданти су спроводили кроз крваве егзекуције, па и клања. Преко 200 људи из чачанског краја убијено је на овај начин. Заправо, свака трећа особа коју су убили четници Д. Михаиловића, настрадала је од хладног оружја на различите начине. Занимљиво је да су највећи кољачи били најпре партизани, а да су у редовима Д. Михаиловића чинили према дојучерашњим друговима страшне злочине. Примера има много. Људи који су извршавали ликвидације у редовима четника Д. Михаиловића, као што су били бивши партизани Славиша Ђуровић, Перо Вукомановић и други, често би јавно, након убиства, прали руке и каме од крви.⁵⁸ У исто време, четници су убијали љотићевце, које су, исто као комунисте, сматрали за издајнике. Појединачне акције четника Д. Михаиловића против Немаца и Бугара изазивале су страшне одмазде окупатора (случај Дупца, Јездине, Придворице, Миоковаца, итд.), тако да је Д. Михаиловић обуставио нападе на њих у чачанском крају све до јесени 1944. године. Главни противник постали су комунисти, партизани и њихови симпатизери, уз повремене обрачуна са љотићевцима. Са формацијама М. Недића није било већих сукоба, и ове јединице су коришћене за обавештајне податке и логистичку подршку.

Са друге стране, партизани су у чачанском крају почетком 1942. године били потпуно разбијени. Мале групе и појединци који су остали на терену нису представљали никакву организовану снагу. Тек на јесен 1942. године покушали су да направе неколико акција, али не против Немаца, Бугара, недићеваца или љотићеваца, већ искључиво против равногораца. Заправо, усамљене партизанске групе у чачанском крају никада нису нападале окупатора, већ

57 | Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *н.д.*, стр. 376-378; Након тога Савле Милосављевић је дефинитивно напустио Драгачево. Склоњен је у Немачку, да би се у лето 1945. године вратио и био прихваћен као угледни учесник НОР-а. Умро је деведесетих у Чачку као миран грађанин (Славко Маслар, *н.д.*, стр. 207); један од примера егзекуције над присталицама партизана који су током окупације оптуживани да су били немачки агенти био је и Десимир Габоровић, кога је заклао Милутин Јанковић (Раденко Раде Поповић, *Ратне приче*, Чачак, 2000, стр. 94-95).

58 | Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Монографија Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981, стр. 331-335.

искључиво четнике као главног непријатеља у борби за освајање власти после одласка Немаца.

У наређењима ПК КПЈ средином 1942. наглашава се потреба развијања широког политичког и агитационо-пропагандног рада на разобличавању „издаје Драже Михаиловића”. Августа 1942. године ОК КПЈ за Чачански округ, после саветовања у Атеничком пољу, доноси одлуку о формирању одреда.⁵⁹ Када је дошло до разоружавања легализованих четника у октобру 1942. године, од којих је велики број завршио у Бањичком логору или логорима смрти у Немачкој (Матхаузен)⁶⁰, партизански командант Раденко Мандић је заступао гледиште да тада треба поново формирати одред и ударити на четнике: „*Међутим, став ОК је био сасвим друкчији, још је заступао гледиште да сада у овом тренутку најмање смемо да иступимо против четника јер ћемо иначе у том случају доћи на исту линију са окупатором. ОК је одредио да можемо ликвидирати у нашем срезу свега три најизразитија четника и то Милорада Симићевића, Радојицу Страњанца и Милована Грујанца*”.⁶¹

Било је јасно да ће такве акције изазвати одмазде. Међутим, партијска организација Чачанског одреда сматрала је да би стварањем одреда добили на ширини своје организације, а сталним акцијама би створили потребну чврстину и дисциплину. Репресије које би уследиле над партизанима и њиховим породицама биле би катализатор јачања одреда, јер комунисти и партизани не би могли другачије да опстану него у одреду. „*Појава одреда значила би панику код непријатеља, несумњиво да би биле велике потере, али би се некако могло склањати док је овог зеленила и још једно што (би) могли, хтели не хтели, морали (би) у одред да их не би овде хапсили*”.⁶²

Оваква стратегија није донела повећање бројности партизанских јединица, али је донела велика страдања породица партизана, припадника групе која је убијала четнике, као и свих оних за које су четници Д. Михаиловића сумњали да помажу партизанима у шуми. Над овим лицима четници су починили велике злочине, најчешће клањем. Међутим, са друге стране и партизанска група Раденка Мандића је 1943. године примењивала исти метод обрачуна

59 | ИАЧ, МГ-Чачак, К-2, рег. бр. 97, Живан Димитријевић, Дојчило Митровић, *Западна Србија у НОР-у и народној револуцији, 3 део*, Од прве непријатељске офанзиве, рукопис, стр. 69.

60 | По још увек непотпуној статистици, Немци су у логорима усмртили 57 припадника ЈВуО, једног легализованог четника и три припадника четника Косте Пећанца. На осталим стратиштима Немци су стрељали 108 припадника ЈВуО, једног легализованог четника, два симпатизера Д. Михаиловића и једног четника Косте Пећанца. Бугари су стрељали седам припадника ЈВуО. Немци су убили још 30 припадника ЈВуО на различите начине, а да то није било стрељање, нити је то извршено у логорима. Остале жртве ЈВуО са Немцима су у борби. Погледати трећу књигу „Затамњене прошлости”, одељак о статистици.

61 | ИАЧ, МГ, К-8, рег. бр. 39, Историјат партијске организације Трнавског среза.

62 | *Преписка између ОК КПЈ за чачански округ и ПК КПЈ за Србију у току НОБ I (од половине јануара до 1942. до до 17. фебруара 1943)*, Изворник 2, Чачак, 1985, стр. 161-165.

са четницима. О томе сведочи и допис ОК КПЈ за Чачански округ ПК КПЈ за Србију, у коме се признаје да су партизани клали и вешали своје противнике.⁶³ Због свега што се догађало на терену, ОК КПЈ за Чачак је 16. септембра 1943. године реферисао ПК КПЈ за Србију о акцијама у протеклом месецу, искрено признајући: „У начину ликвидације заробљених четника и ухваћених појединаца-зликоваца-запливало се у четничке воде”. Постојала је бојазан да се акције партизана у народу не схвате само као обрачун са четницима, а не борба против окупатора, јер Бугаре, Немце и Љотићеве добровољце партизани нису нападали.⁶⁴ Клања која су вршили партизани публицистика је објашњавала као „реванш” четницима за злочине које су они вршили, а клања су оправдана потребом да се ликвидације врше на тих начин, јер би пуцњи из ватреног оружја привукли непријатеље. Уведен је и нови термин, такозвано „некласично клање”, када је требало нагласити да партизани нису клали, већ су своје непријатеље секли ножевима.⁶⁵ Међутим, за ове поступке нема оправдања, као ни за праксу четника, јер су сви вршили најстрашније злочине, прикривајући се изговором да је то само „реванш” супротној страни. Такође треба истаћи да је број клања која су извршили четници неупоредиво већи од броја клања која су извршили партизани, али сам чин злочина у оба случаја мора се осудити. Шта се све догађало на крају рата, када је људска природа постала сурова и безосећајна, када је жудња за осветом прерасла у патолошку мржњу и уживање у злочину, можда је најбоље објаснио високи партизански и ознашки функционер Ратко Дражевић, који је 1945. године био на служби у Чачку: „Четнике смо више мрзели од Немаца. Рачунали смо – Немци ће кад – тад отићи, али шта да радимо са четницима, недићевцима, љотићевцима, кад се рат заврши? Зато смо журили да их што више побијемо, да се не бисмо с њима морали натезати. Са Немцима смо врло мало водили борбе. Четници су ушли у историју по својим клањима, мада треба признати да смо и ми партизани клали. Прво смо то радили из нужде, када рецимо заробиш непријатеља, а не смеш да пуцаш да не привучеш на себе пажњу. Четнике смо највише клали из освете: као да смо се такмичили ко ће бити веће звери. После су партизански борци у томе огрезли и једва су чекали да могу некога да убију, али не да би, рецимо, скинули чизме или капут убијеног, тога је мање било, већ из чистог задовољства. Такви људи су и пре доласка у партизане били примитивци, злочинци и деликвенти... Други су то чинили само ради одмазде.”⁶⁶

Без обзира на ове чињенице, мора се нагласити да је број злочина почињених клањем од стране четника (који су за сада пописани и разјашњени), далеко већи

63 НМЧ, мк. филм. бр. III-5-27, 28; Овај докуменат је објављен, али сви детаљи који говоре о клањима које врше партизани нису унети (Зборник НОР-а, I-5, Београд, 1954, стр. 288).

64 Р. Недељковић, *н.д.*, стр. 393.

65 Р. Недовић, П. Васовић, *н.д.*, стр. 176.

66 Марк Лоби, *Тајне службе Србије 1945-2005, књига прва*, Београд, 2006, стр. 66-67.

од оних које су извршили партизани, и то је историјска чињеница коју нико нема право да оспорава, али ни да злоупотребљава, јер у грађанском рату су сви упрљали руке, вршећи злочине због „виших циљева”. Један од твораца партизанског ослободилачког и истовремено револуционарног рата, Милован Ђилас, човек који је, по сопственом признању, имао велику одговорност за сва дешавања, дао је једно од бољих објашњења догађаја у грађанском рату унутар српске нације: *„Најпре је грађански рат, који се подмукло и неочекивано увукао у борбу против окупатора, изазвао у мени здвојност: нужно зло – да, нешто нужно, неотклоњиво, али зло мимо сваког зла. Замишљао сам револуцију и грађански рат као постројене војске двеју класа – буржоаске и пролетерске, и као ратовање у градовима и за велике центре, а они су се извргли у крвавање по селима, претежно међу радним људима, често и међу комшијама и блиским рођацима. Повремено је то добијало тако жестоке форме да је потискивало и замрачивало рат против окупатора. Замишљена идеолошка конфронтација, као и идеолошка мотивација, бледеле су и изопачавале се: каква је то идеологија, какав је то марксизам који се уместо са буржоазијом и експлоататорима сукобио са малограђанима, малим службеницима и сељацима и какви су то Срби и националисти који примају оружје од окупатора, хране се на његовим казанима и садејствују с његовим ратним дејствима?”*⁶⁷

После великих погрома које су над партизанима и њиховим присталицама у зиму 1941-42. године извршили легализовани четници, преживели припадници покрета Ј. Б. Тита кренули су у појединачне обрачунае са присталицама Д. Михаиловића. На терену су после атентата које су вршили комунисти уследиле одмазде четника према њиховим присталицама. То ће постати правило и за даљи ток братоубилачког рата под окупацијом. Равногорци углавном нису успевали да се обрачунају са групом партизана коју је у чачанском крају предводио Раденко Мандић и која је вршила појединачна убиства четника, али су зато сатирали њихове породице. Мржња се повећавала, жеља за осветом је расла код обе стране, измирење је постало немогуће. Разлаз је постао исувише дубок. То је само појачавано чињеницом да је значајан број четника био легализован и у тој форми прогонио партизана, а са друге стране је већи број партизана прешао, појединачно, у немачку службу са циљем потказивања четника. Коришћење окупатора за елиминисање супротне, супарничке герилске формације, постало је правило. Користи су имали само Немци које нико није нападао.

67 | Милован Ђилас, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994, стр. 12.

Непотпуни биланси смрти

Иза победе остале су бројне жртве и дубоко подељено друштво. По, за сада још увек непотпуним подацима, који се непрекидно допуњују и исправљају, чачански крај (општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) у Другом светском рату имао је око 6.700 настрадалих у свим формацијама, а међу њима највише цивила. Ради поређења, цела Бугарска, која је била на страни фашизма, имала је око 20.000 погинулих, а Албанија 28.000 настрадалих.⁶⁸

Формирање списка свих жртава настрадалих на подручју чачанског краја у Другом светском рату, после више од 60 година након његовог завршетка, је врло тежак посао. Проток времена уништио је многа сведочанства о страдањима. Потпуно тачан списак никада није формиран, нити је то уопште могуће. Ипак, у трећој књизи „Затамњене прошлости” објављен је први непотпуни списак свих жртава, без обзира на формацију, а у њега су унети сви настрадали становници чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац), који су ту рођени или су живели до 1941. године. Припадници свих формација који су се у чачанском крају обрели од 6. априла 1941. и у даљим месецима и годинама рата нису унети у тај списак. Непотпуни попис жртава је објављен да би се кроз дијалог са јавношћу имена проверила, допунила, исправила. Приликом тих истраживања утврђено је да је у чачанском крају настрадало 6.667 особа из свих формација. Накнадним проверама утврђене су грешке и превиди у списку, који је, иначе, на три места у књизи најављен као непотпун и подложен даљим исправкама и допунама. Утврђено је да се у списку налазе имена 87 особа које, на основу разних критеријума, нису жртве. Наиме, 24 особе за које се сматрало да су погинуле или нестале, преживеле су рат, у списак је унето и 10 лица која су као избеглице дошле у Чачак након Априлског рата, па самим тим нису жртве из чачанског краја, а 42 особе су два пута уписане у списак, јер су им имена била написана на различите начине. У списак је унето и 10 особа за које савременици догађаја тврде да их не памте, односно да су непознати у местима где су уписани као жртве. Ово је најпроблематичнија категорија, али сматрали смо да их тренутно треба изоставити са списка жртава, док се не утврди њихов идентитет. Тако је списак од 6.667 жртава умањен на број од 6.580 особа које

68 Број погинулих у Другом светском рату, разврстан по земљама, могуће је наћи у бројној литератури, али потпун и тачан попис није направљен, као ни јединствена методологија. Један од понуђених статистичких података може се наћи у *Енциклопедији Британици*, али број погинулих је вероватно још и већи, посебно када је у питању Немачка, јер ту нису урачунате жртве из Аустрије, нити из области које су одузете Немцима 1945. године, као ни жртве фолксдојчера. Ипак, због поређења објављујемо ову статистику: Белгија, 88.000; Британски комонвелт, 466.000; Велика Британија, 357.000; Чехословачка, 225.000; Данска, 4.000; Француска, 563.000; Грчка, 413.000; Холандија, 208.000; Норвешка, 10.000; Пољска, 5.800.000; САД, 298.000; СССР, 18.000.000; Бугарска, 20.000; Финска, 84.000; Немачка, 4.200.000; Мађарска, 490.000; Италија, 395.000; Румунија, 500.000; Јапан, 1.972.000.

су изгубиле живот. Међутим, у исто време дошло се до сазнања за нова имена страдалих, укупно 116 особа из чачанског краја, тако да је списак жртвава опет повећан на 6.696 људи који су насилно изгубили живот у чачанском крају током Другог светског рата.⁶⁹

Сравњавањем и анализом новог списка из кога је избачено 87, а унето 116 имена, и који сада броји 6.696 имена формирана је нова статистика страдања, али која није битно другачија од већ објављене анализе у трећој књизи „Затамњене прошлости”.⁷⁰ Наиме, односи у апсолутним бројевима по формацијама готово да уопште нису значајније промењени, само је због повећања броја за сада познатих жртвава укупан проценат у свим односима и у свим формацијама смањен (смањење или повећање у процентима у односу на списак објављен у трећој књизи „Затамњене прошлости” наведен је у загради).

Војска Краљевине Југославије имала је 3,73% (-0,05%) од свих жртвава. Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО - снаге генерала Д. Михаиловића) 23,98% (- 0,10 %). Четници који су били легализовани код владе Милана Недића, затим припадници ЈНП „Збор” који су били за владу, али не и у њеним оружаним формацијама, затим особе из Српског добровољачког корпуса (СДК) и Српске државне страже (СДС), жандарми, полицајци, агенти, четници Косте Пећанца, имали 3,66% (+0,17%) од свих погинулих.

Партизани су имали 19,10% (- 0,12%), а НОВЈ 14,92% (-0,02%) од свих жртвава. Симпатизери партизана имали су 6,24% (0,00%) страдалих, КНОЈ 1, 24% (0,00%), милиција 0,15% (0,00%). Укупан збир настрадалих у свим формацијама које су биле под командом партизана/НОВЈ, односно власти коју је персонификовао Јосип Броз Тито износи 41,65% (-0,19%). Ако би се изузеле жртве НОВЈ (особе мобилисане након 17. септембра 1944. године), тај проценат износи 26,73% (-0,13%).

Када се упореде укупне жртве партизана од 41,65% (-0,19%), односно 26,73% (-0,13%) када се одузму настрадали у редовима НОВЈ (који су углавном погинули на Сремском фронту), са укупним жртвама њима супротстављених формација у грађанском рату (четници генерала Д. Михаиловића и снаге владе М. Недића) од 27,64% (+0,09%), долазимо до података који указују на подједнако страдање супротстављених војних формација Срба из чачанског краја током Другог светског рата.

69 | Попис 116 имена жртвава која до сада нису објављивана резултат су интервенција родбине погинулих, као и сарадње са Музејом рудничко-таковског краја, односно акције историчара Борислава Челиковића да се и за општину Горњи Милановац састави списак жртва настрадалих током Другог светског рата. У овој акцији учествовали су сви заинтересовани грађани, па и СУБНОР из Горњег Милановца. Коришћен је и рад публицисте Радована М. Маринковића који се објављује у овом броју Зборника, као и списак жртвава са територије парохије цркве у Чачку за период 1941-1945. године који се чува у Историјском архиву у Чачку.

70 | Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја* 3, Чачак-Краљево, 2004, стр. 224-239.

Велика страдања имали су цивили 26,90% (+0,04%), односно особе које нису припадале оружаним формацијама, а убијани су од свих страна у рату, највише од окупатора. Ова категорија сигурно у себи има и одређени проценат оних које би по аналогији са групом која носи назив „симпатизери НОП-а”, могли назвати „симпатизерима покрета Д. Михаиловића”. Велики број цивила је стрељан због акција четника генерала Михаиловића, али због протока времена данас је немогуће утврдити право стање.

Односи процена у анализи егзекутора такође нису значајније промењени у поређењу са истраживањима објављеним у трећој књизи „Затамњена прошлост”. Немци су усмртили 43,29% (-0,56%), Немци и усташе 8,33% (-0,07%). Сасвим нова категорија егзекутора, која није унета у трећу књигу „Затамњена прошлост”, су Немци и легализовани четници, који су усмртили 11 особа, односно 0,16% од свих жртава.

Убиства су вршили и Бугари, 2,30% (+0,07%), Италијани, 0,18% (-0,01%), Мађари, 0,09% (0,00%), као и квислинзи из редова југословенских народа и националних мањина (усташе, муслиманска милиција, балисти), 0,64% (+0,01%).

Укупан број особа које су убили Немци и остали окупатори, као и њихови помагачи из народа, који су живели у Југославији, а нису били Срби, износи 54,83% (-0,57%) од свих до сада набројаних жртава.

Број оних које су усмртили партизани такође није био мали - 6,13% (-0,30%); КНОЈ је усмртио 3,34% (-0,08%) особа; ОЗН-а 7,41% (-0,23%); НОВЈ 2,04% (-0,04%); милиција 0,53% (-0,00%). Укупно 19,45% (-0,67%) од свих до сада набројаних жртава.

Услед ратних дејстава или појединачних насиља недисциплинованих војника, многи грађани су погинули и од Совјетских снага 0,70% (-0,08%). Западни савезници су углавном, приликом бомбардовања логора у Немачкој, убијали људе из чачанског краја -0,28% (-0,02%).

Формација која је највише оптуживана за убијање свог народа, четници генерала Михаиловића, усмртила је 10,33% (+0,04%) од свих жртава рата које су до сада пописане. Легализовани четници, за које треба нагласити да нису били под командом Михаиловића, убили су 1,80% (+0,30%). У овај проценат укључено је и 11 смакнућа које су извршили заједно са Немцима. Снаге владе М. Недића (СДК, СДС, полиција, жандармерија) 0,64% (-0,01%). Све формације на унутрашњем српском фронту које су се бориле против партизана/НОВЈ, односно формација под командом Јосипа Броза и његових симпатизера, али и међусобно, јер су љотићевци и равногорци све до готово самог краја рата били у оружаном сукобу, усмртиле су 12,77% (+0,35%) од свих до сада пописаних жртава.

У поређењу са убиствима која су извеле јединице Јосипа Броза, 19,45% (-0,67%), јасно се читава сва осветничка жестина победника у грађанском рату, јер су највећи број егзекуција извршили од децембра 1944. године. Ако овим убиствима додамо и погинуле у завршним борбама за ослобођење Југославије, који су нестручно вођени у борбу, или можда намерно жртвовани, 14,92% (-0,02%) од укупног броја свих жртава, онда се открива какав је заправо погром органи-

зовала власт Јосипа Броза. Жртве које су поднели партизани нису биле мале, али број усмрћења која су они извршили далеко надмашује њихове противнике.

Једна од методолошких недоумица односи се на страдање особа које су припадале партизанском покрету, а предале су их Немцима након заробљавања снаге генерала Д. Михаиловића или легализовани четници који су признавали владу М. Недића. Немци су ове људе стрељали, или су их одводили у логоре где су страдали услед мучења, тешких услова живота и присилног рада. Према подацима публициста из партизанског покрета, укупно је од 1941. до 1944. године 497 припадника покрета Јосипа Броза Тита предато окупатору и квислиншкој управи, а они су касније усмрћени.⁷¹ То би значило да су легализовани и нелегални четници са Немцима одговорни за смрт 7,42% од свих до сада пописаних жртава, односно да су Немци самостално усмртили не 43,29% већ 35,87% од свих жртава са простора чачанског краја. Тиме би се увећао проценат одговорности за жртве у групи снага које су биле супростављене партизанском покрету, тако да би оне, поред 12,77% жртава, биле одговорне и за још 7,42% страдалих, односно укупно 20,19% убијених. Ако упоредимо овај проценат, 20,19%, са укупно 19,45% људи страдалих убиствима од стране формација под командом Јосипа Броза Тита, добијамо „предност“ у терору над сопственим народом од 0,74% снага које су биле противници партизана.

Међутим, ова методологија има своје мањкавости. Иако су партизане и њихове присталице Немцима предали легализовани и нелегални четници са циљем да они буду кажњени, односно да сами „не прљају руке“, велики број људи није усмрћен, а оне који су усмрћени убили су Немци, без присуства легализованих или нелегалних четника. Са друге стране, нико до сада није пребројао особе које су настрадале услед деловања припадника партизанског покрета у саставу немачких јединица, а који су преживели рат и никада нису због своје делатности осуђивани. У овом раду набројано је неколико таквих примера, а број људи који су изгубили живот захваљујући њиховом деловању није занемарљив. Треба нагласити да су породице ових особа због њиховог учешћа у немачким казним експедицијама сурово кажњаване неселективним и крвавим убиствима. Овде би се могло поново поставити и питање страдања на Сремском фронту, као намерном жртвовању војних обвезника из Србије, јер су пре тога припадали покрету генерала Д. Михаиловића, а чачански крај је у тим борбама имао 14,92% погинулих од свих жртава. Број отворених питања је велики и о њима треба водити рачуна приликом просуђивања о догађајима везаним за страдања у Другом светском рату у чачанском крају. Статистика која се излаже у овом раду односи се на директну одговорност за smakнућа.

За велики број људи, њих 10,80% (-0,21%) није могуће утврдити ко их је усмртио. Заправо, у ову цифру улазе сви они који су нестали, али и они који су умрли од заразних болести карактеристичних за рат (тифус), или болести насталих услед лоших животних прилика и тортуре (туберкулоза), као и они за

71 | Радисав Недовић, Пантелија Васовић, н.д., стр. 174.

које се није могло утврдити ко их је убио, или су сами извршили самоубиство, или је у питању био несрећан случај. При томе је несрећан случај веома широко схватан, па су уписивани и људи који су погинули у саобраћајним несрећама при повратку из рата, или су умрли од узетог лека, или су самоубиство извршили по повратку из концентрационих логора, или су се утопили приликом војне обуке. Смрт од туберкулозе је такође редовно навођена као део ратних последица од којих су страдали људи из партизанског покрета. Овај методолошки приступ је пренет из ранијих пописа жртава, у којима су бележена само страдања партизана и њихових присталица, с тим што је та методологија сада примењена на све жртве, без обзира на формацију којој су припадали.⁷²

72 Први попис жртава Другог светског рата са територије чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) објављен је у књизи: *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977. У овој публикацији нису бележени припадници ЈВуО након 3. новембра 1941. године, од када је њихово учешће у рату проглашено од стране партизана као издајничко, као ни жртве формација које су подржавале владу М. Недића. Бележене су само жртве партизанског покрета, његових симпатизера, жртве НОВЈ, као и цивилне жртве, укупно 4.642 имена. Када се анализирају само имена погинулих партизана, припадника НОВЈ и симпатизера партизана, открива се низ мањкавости. Наиме, за 27 особа није уписано место погибије, за 183 ко их је усмртио, 32 особе немају годиште рођења, а 62 уписано очево име. Када би се овим пропустима додали и подаци за цивиле, онда би се број непотпуних података више пута увећао. Треба нагласити да је за поједине особе наведено само име и презиме, и податак да је настрадао, али без иједне друге појединости. У овај списак унети су и људи који су преживели рат, као и особе које су по два пута уписане у списак жртава. За сада су набројана четири таква имена. Уписивани су и људи који су били припадници партизанског покрета 1941. године, а касније су постали немачки агенти па су убијани од четника. Такође је уписано и 65 особа које ни по једном критеријуму не припадају чачанском крају, јер су након 6. априла 1941. године, стицајем ратних околности, настрадали у чачанском крају као припадници партизанског покрета. По овом критеријуму многи припадници партизанских јединица које су се бориле у чачанском крају, а који су ту изгубили живот, могли су бити уврштени у публикацију, али то није учињено. Овај списак, од 4.642 особе, по досадашњим проверама, које нису коначне, треба умањити за 69 имена, тако да укупан број настрадалих из чачанског краја по овом списку није 4.642, већ 4.573 особа. Проблематична је и припадност која је приписана жртвама, јер су многи пријављени као партизани да би се избегле репресалије режима, мада су настрадали као четници. Најупечатљивији пример представљају Јелесије Марић и Милован Јешић. Данас је готово немогуће направити потпуну ревизију овог списка, али и површан поглед открива велику статистичку грешку од 1,5% у односу на 4.642 уписана имена. Са друге стране, у списак није унето 2.123 имена погинулих, који су углавном припадали формацијама супротстављеним партизанском покрету, третираних као издајници, па и злочинци. Међутим, нису унета ни имена неких партизана који су страдали, тако да је списак заиста са пуно мањкавости и нетачности. Уредник публикације *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, био је Драгољуб С. Суботић. Све исправке у овој публикацији, као и исправке списка објављеног у трећој књизи „Загањене прошлости”, биће објављене у посебном тексту након темељних провера и најављених нових спискова жртава које припремају публицисти Радован М. Маринковић за подручје града Чачка по белешкама протокола умрлих, као и спискова настрадалих противника партизанског и комунистичког покрета које припрема публициста Миломир Јовановић.

Поред чињенице да и најновији пописи нису потпуни, нити ће икада бити, и на основу ове „крње” статистике видљиво је колика су била страдања. За четири године окупације, али и у послератним одмаздама, живот је, према досадашњим сазнањима (која нису коначна), изгубило најмање 6.696 лица. Ако је процена да су укупне жртве Србије у Другом светском рату око 150.000 људи, онда на чачански крај „отпада” 4,46 % (+0,02%).

Статистика смрти је важна, али не дочарава сву драматику људског страдања и патње. Партизани су поднели највећи број жртава, али су и усмртили највећи број људи, када се пореде са својим противницима у грађанском рату. Жртве које су поднели редовно су истицали као доказ борбе, страдања, односно разлог за одржавање монопола на власт. Убиства која су они извршили никада нису помињана, а она су, заправо, била основа власти коју су уживали. Систем репресије установљен у Србији од јесени 1944. године имао је своју основу у масовним погубљењима противника, које је започело још у јесен 1941. године. Године окупације и грађанског рата донеће партизанима оправдање за поступке након ослобођења. Посебно су истицана клања које су починили равногорци.

Можда је Милован Ђилас у својим мемоарима на најбољи начин приказао став партизана према својим непријатељима које су затекли у Србији и престоници Београду: *„Већ пре уласка у Београд утврђени су критерији по којима је требало одмах – такорећи: на лицу места – поубијати припаднике недићевских и љотићевских формација. То је већ било обављено, мада је већина недићеваца и љотићеваца одступила с Немцима. Дакако, било је међу стрељаним и оних који би такве судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд. Али ратови, а поготово револуције и контрареволуције, врше се по схематским, идеолошким критеријумима – критеријумима који током истребљења постану страст и пракса, навика и врлина: неко је крив не само што је нешто учинио, него и што је нечему припадао. Бес и мржња су у таквом одлучивању били значајни, али не и пресудни. Судски процеси таквим људима су изгледали бесмисленим, сем у спектакуларним случајевима, коловођама: не може суд изрицати стотине, хиљаде смртних пресуда. Огорченост наших присташа и наше просуђивање су се спајали у одлуку: три године ратовања на страни Немаца, учествовање у казним експедицијама, у паљевинама и масакрима властитог народа биле су и превише крваво искуство да би неко био третиран као ‘заведен’.”*

Питање утврђивања ратних злочина поставило се већ током рата на просторима читаве Југославије, али на супротстављеним основама. Партизански покрет је уз окупаторе и њихове сараднике прикључио и покрет генерала Д. Михаиловића, иако је био признат од савезника као антифашистичка формација. Направљена је и пропагандна паралела између усташа и четника, као истоветних народних издајника. Таква идеолошка поставка уграђена је у темеље послератне Југославије, предвођене победницима у ослободилачком и грађанском рату – комунистима. Са друге стране, четнички покрет генерала Михаиловића је током рата оптуживао партизански покрет да је авантуристички, вођен комунистима странцима, чији је циљ да насилним путем приграбе власт, па је

и у резолуцији на Светосавском конгресу у селу Ба 1944. године партизански покрет оптужен да сарађује са усташама. Утврђивање ратних злочина је тако постало саставни део непомирљивог идеолошког и ратног сукоба од чијег је исхода зависило и питање кажњавања ратних злочина и одређивање тога ко их је чинио.⁷³ Победник је био партизански покрет под вођством Комунистичке партије, која је у наредних пола века владала без икакве контроле од грађана Југославије, што је и одредило однос према ратним злочинима.

Партизани су још на Другом заседању АНОЈ-а у Јајцу 30. новембра 1943. године формирали Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али њен рад није тада и започео. Тек после доношења Правилника о раду Комисије од 8. маја и Уредбе ВШ НОВ и ПОЈ од 24. маја 1944. о војним судовима и формирањем земаљских комисија за утврђивање ратних злочина почео је рад овог тела. Међутим, како је рат истовремено био ослободилачки и грађански, односно револуционарни рат, у ту чињеницу уклопио се и рад комисије коју су формирали партизани. Ратни злочини су класификовани на основу идеолошких потреба, јер је КПЈ имала став да је правни систем „инструмент владајуће класе за одржавање властитог политичког и социјалног поретка”. У недостаку правне регулативе, истицано је да до изражаја треба да дође „партизанска иницијатива”. Темељан принцип био је обрачун са „великосрпским хегемонизмом”. У раду Земаљске комисије Србије, према извештају од 13. јануара 1945, појављивали су се проблеми око утврђивања ко је све жртва окупатора, јер су супротстављени антифашистички покрет генерала Михаиловића прогласили за „сарадника окупатора”, што је све људе који су у оквиру четничких јединица страдали у борбама са Немцима брисало из спискова жртава: „(...) чест је случај, да је какав четник, присталица ДМ, лишен слободе или живота од стране окупатора. С једне стране поступак окупатора се појављује као злочин према нашем држављанину, а с друге стране постоји чињеница, да је четник био у служби непријатеља и сам као такав под сумњом извршења злочина који га карактерише као непријатеља народа”. На крају, Земаљска комисија у Србији стала је на становиште да четнике који нису починили ратне злочине ипак треба уврстити у списак жртава, док би остали требало да се воде у посебном списку. Државна комисија Југославије је сматрала да „треба уважити да народни издајници, пошто су се поставили против свог народа, престају бити чланови свог народа, па према томе народ нема интереса на таквом лицу те је свеједно ко му суди, па био то окупатор или ко други. Злочин почињен од окупатора над таквим лицем није злочин почињен над народима Југославије”. Државна комисија је ипак налагала опрез, јер је требало несумњиво утврдити да је жртва била сарадник окупатора да би се применио наведени принцип. Ипак, са друге стране остављена је потпуна слобода у томе како се утврђује ко је „сарадник окупатора”, јер Земаљска комисија у Србији не

73 | Милан Кољанин, *Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату - проблем утврђивања*, Историја 20. века 2, Београд, 1998, стр. 89-90.

би требало да се сматра „везаном никаквим формализмом, већ је од случаја до случаја, поступати по својој оцени”⁷⁴

Када је у питању чачански крај, сви четници који су настрадали након 3. новембра 1941. године нису уношени у списак жртава. Оно што је најстрашније, велики број погинулих у чачанском крају настрадао је у грађанском рату. Учињени су многи злочини. Ова чињеница и данас изазива полемике и политичке злоупотребе. Нико није оправдан, а најмање појединци из четничких или љотићевских редова, који су, уосталом, и кажњени за своја недела. Исти принцип треба применити и према припадницима партизанског покрета. Ако се жели објективно приказивање драматичних ратних збивања, онда је неопходно истражити све стране у сукобу који је однео много живота. Инсистирање само на злочинима једне стране и потпуно занемаривање одговорности за злочине, али и полувековну недемократску и тоталитарну власт под вођством комунистичке партије, никако неће залечити дубоке ране из Другог светског рата. Свака тренутна политичка или идеолошка „рачуница” која се базира на прављењу подела у друштву, које је више деценија провело у тоталитарном друштвеном систему, а да је пре тога изашло из крвавог грађанског и ослободилачког рата, никако неће донети добро будућим генерацијама и само је део говора мржње који распаљује убилачке страсти. Поновно замагљивање истине и подгревање емоција код родбине оних који су страдали од четника, може само да проузрокује исти ефекат код људи чији су најмилији страдали од комуниста. То би узроковало нове поделе друштва и стварање убилачких емоција које могу да доведу и до нових сукоба међу људима.

Други светски рат однео је милионе жртава на целој земаљској кугли. Људска страдања и материјална пустошења никада у историји нису била таквих размера. Ратне судбине није била поштеђена ни Краљевина Југославија, ни српски народ у њој. Иако је од завршетка Другог светског рата прошло више од шест деценија број жртава на простору Југославије и Србије још није тачно утврђен, а у историјској науци још трају расправе о цифри од 1.700.000 погинулих, као преувеличаној.⁷⁵ Процене за Србију крећу се од око 150.000 погинулих, а за чачански крај (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац), око 6.700 погинулих. Многи од ових људи у чачанском крају убијени су у грађанском рату на најсуровији начин. Последице се осећају до данашњих дана.

74 Исто, стр. 99-101.

75 Драган Цветковић, *Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату*, Историја 20. века 1, Београд 2005, стр. 91-93.

Горан ДАВИДОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе настрадалих

бр.	Презиме	очево име	Име	год. рођ.	место	срез	смрт	егзекутор	место погибије	датум	формација
1	Глишић	Јоксима	Радомир	1889	Прањани	тк.	стрељање	Немци	Београд	1944.04.10.	цивил
2	Пурић	Драгоја	Борислав	1921	Чачак	тр.	стрељање	Немци	Чачак	1943.10.05.	цивил
3	Глинтић	Перка	Милорад		р.Деретин (Ивањица), ж.Чачак	тр.	стрељање	Немци	Алвадиница	1943.10.05.	цивил
4	Живановић	Бранка	Бранко	1921	Г.Милановац-Чачак	тк.	стрељање	Немци	Алвадиница	1943.10.05.	цивил
5	Тусловић	Душана	Милан		Коњевићи	љ.	нестао			1943.00.00.	ЈВУО
6	Петровић		Сниша		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
7	Радовић		Софроније		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
8	Радовић		Јела		Г.Дубац	д.	стрељање	Немци	Г.Дубац	1943.03.16.	цивил
9	Петровић		Драгиња		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
10	Миленковић		Љубомир		Луке	д.	убијен	Бугари	Луке	1943.03.12.	цивил
11	Видовић		Недељко		Г.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г.Дубац	1943.03.18.	цивил
12	Дукић		Драгић		Г/Д.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г/Д.Дубац	1943.03.18.	цивил
13	Дукић		Алимпије		Г/Д.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г/Д.Дубац	1943.03.18.	цивил
14	Танасковић		Александар		Вича	д.	убијен	Немци	Вича	1943.06.00.	ЈВУО
15	Јанићијевић	Милорада	Драгослав	1916	Каона	д.	логор	Немци	Солун	1943.03.13.	симп.НОП
16	Црнић	Мила	Бождар	1923	Пухово	д.	стрељање	Немци	логор Бањица	1941.12.17.	цивил
17	Боровњак		Милојко		Брезна	тк.	стрељање	ОЗНА	Г.Милановац	1945.00.00.	ЈВУО
18	Весковић	Десимир	Милојко	1918	Врчани	тк.	стрељање	ОЗНА	Г.Милановац	1944.11.02.	ЈВУО
19	Радојичић		Бранислав		Калиманићи	тк.	нестао	Немци		1943.00.00.	неп.НОП
20	Вукашиновић	Д.	Бориша		Калиманићи	тк.	нестао	Немци		1943.00.00.	неп.НОП
21	Радовановић		Радовин		Бершићи	тк.	нестао	Немци		1943.09.00.	неп.НОП
22	Поњавић	Т.	Боривоје		Неваде	тк.	стрељање	партизани		1944.00.00.	ЈВУО
23	Ђа(о)ковић		Паун		Г.Врбава	тк.	стрељање	НОВЈ		1945.00.00.	СДС
24	Вујовић	Чеда	Никола		Котража	д.	стрељање	Немци	Краљево	1943.00.00.	ЈВУО
25	Вујовић	Николе	Милутин		Котража	д.	стрељање	Немци	Краљево	1943.00.00.	ЈВУО
26	Лазаревић	Љуба	Боривоје		Котража	д.	нестао			1944.12.00.	ЈВУО
27	Николић	Ђока	Михаило		Бели Камен	д.	стрељање	ОЗНА	Чачак	1945.01.00.	ЈВУО
28	Гавриловић		Драгутин	1882	Чачак	тр.	последича муче.	ОЗНА	Београд	1945.07.19.	ВКЈ
29	Терзић		Рајко		Слатина	тр.	убијен	ЈВУО	Г.Милановац	1942.06.01.	СДС
30	Александрић	Милана	Миленко	1920	Д.Горевница	љ.	борба	Нем./уст.	Брчко,БиХ	1945.04.00.	НОВЈ
31	Јеремић	Максима	Гојимир	1907	Љутовница	тк.	борба	Немци	Ниш	1941.04.6-15.	ВКЈ
32	Живановић	Милинка	Радомир	1914	Љутовница	тк.	борба	Немци	Добрача	1941.10.14.	ЈВУО
33	Јеремић	Радомира	Драгољуб	1918	Љутовница	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
34	Срећковић	Драгутина	Милан	1920	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.01.20.	ЈВУО
35	Срећковић	Драгутина	Гојко	1918	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.12.00.	ЈВУО
36	Филиповић	Тадије	Драгољуб	1921	Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.04.00.	ЈВУО
37	Филиповић	Тадије	Богољуб-Белко	1923	Велереч	тк.	борба	КНОЈ	Гружа	1947.00.00.	ЈВУО
38	Филиповић	Петра	Тадија	1892	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Краљево	1943.10.27.	цивил

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ - СУПРОТСТАВЉЕНА ТУМАЧЕЊА

39	Милановић	Десимира	Радош	1923	Велереч	тк.	борба	партизани	Петровац на млави	1942.05.24.	лег.чет.
40	Јањатовић	Милорада	Милош	1924	Облешево,Макед./Љутовница	тк.	стрелјање	ЈВУО	Савинац	1943.00.00.	ЈВУО
41	Молеровић	Љубомира	Милијан	1900	Љутовница	тк.	борба	партизани	Г.Милановац	1941.11.00.	ЈВУО
42	Милутиновић	Чедомира	Миланд	1921	Љутовница	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.00.00.	ЈВУО
43	Пурић	Стевана	Милорад-Мишудла	1923	Велереч	тк.	убијен	ЈВУО	Мајдан	1943.01.21.	ЈВУО
44	Гавриловић	Десимира	Слободан	1921	Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.00.00.	ЈВУО
45	Милошевић		Добривоје		Г.Бранетићи	тк.	стрелјање	Немци	Г.Милановац	1941.05.05.	разбојник
46	Милановић		Бранко		Баре	тк.	стрелјање	Немци	Г.Милановац	1941.05.08.	цивил
47	Мијатовић	Сретена	Миодраг	1925	Луњевица	тк.	борба	балисти	Тутин	1955.07.27.	КНОЈ
48	Мандић	Радисава	Драгутин		Виљуша	тр.	посл.раџав.	ЈВУО	болница	1950.05.17.	партизан
49	Ницовић		Гаврило		Милићевици	љ.	убијен	КНОЈ	Милићевици	1946.00.00.	ЈВУО
50	Стефановић		Христивоје		Мрчајевци	љ.	стрелјање	КНОЈ		1948.00.00.	ЈВУО
51	Манговић		Боривоје		Атеница	тр.	стрелјање	ОЗНА		1948.00.00.	ЈВУО
52	Пјановић	Јеврема	Његован	1904.	р.Пријепоље,Прелина	љ.	стрелјање	ОЗНА	Чачак	1945.04.23.	ЈВУО/СДС
53	Јањушевић	Алексе	Мирко		р.Гацко, ж.Чачак	тр.	стрелјање	ОЗНА	Чачак	1944.12.00.	СДС
54	Браковић		Миленко		Д.Врбава	тк.	убијен	партизани	Бела Црква	1941.07.07.	жандарм
55	Нешовић	Војислава	Петар	1911	Липовац	тк.	непознато			1945.00.00.	ЈВУО
56	Топаловић	Алексе	Милија	1920	Липовац	тк.	борба	партизани	код Љига	1943.05.07.	СДС
57	Милосављевић	Милића	Живота	1914	Липовац	тк.	убијен	ЈВУО		1943.04.04.	цивил
58	Лазаревић	Драгољуба	Илија	1915	Липовац	тк.	борба	НОВЈ		1944.12.00.	СДК
59	Јеремић	Драгомира	Матија	1909	Јабланица	тк.	стрелјање	НОВЈ	Клатичево	1944.09.19.	ЈВУО
60	Хацић	Ч.	Љубинко	1905	Јабланица	тк.	убијен	Бугари	Јастребац	1944.05.00.	цивил
61	Јанковић	М.	Арсеније	1923	Јабланица	тк.	борба	Немци	Шид	1945.00.00.	НОВЈ
62	Алексић	Милића	Владисав	1914	Церова	тк.	борба	Немци		1944.00.00.	партизан
63	Ацић	Петра	Милорад	1911	Церова	тк.	погинуо		Енглеска	1944.00.00.	ВКЈ
64	Ликић	Милорада	Милић	1903	Церова	тк.	непознато			1946.00.00.	ЈВУО
65	Ликић	Љубисава	Лука	1911	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
66	Ликић		Нада	1916	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
67	Ликић	Лука	Ружа	1941	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
68	Ликић	Љубисава	Драгиша	1908	Церова	тк.	стрелјање	НОВЈ	Београд	1944.11.00.	нем.агент
69	Ацић	Драгољуба	Милутин	1923	Церова	тк.	борба	Немци	Рапај брдо	1941.10.15.	ЈВУО
70	Ликић	М.	Мелентије		Церова	тк.	борба			1944.12.00.	НОВЈ
71	Мишовић		Милић		Мајдан	тк.	стрелјање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
72	Ређић		Радован		Котража	д.	стрелјање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
73	Радишић	Остоје	Никола	1925	Г.Милановац	тк.	стрелјање	Немци	логор Бањица	1942.00.00.	ЈВУО
74	Радишић	Остоје	Миладин/Милорад-Мијо	1923	Г.Милановац	тк.	борба	НОВЈ		1944.00.00.	ЈВУО
75	Ковачевић		Миодраг-Пиштољ		Брезна	тк.	убијен	ОЗНА		1945.00.00.	ЈВУО
76	Алексић	Танасија	Ивко	1880	Велереч	тк.	убијен	СДС	Велереч	1944.00.00.	цивил
77	Ђоковић	Станка	Светомир		Велереч	тк.	стрелјање	ОЗНА	Београд	1944.12.00.	СДС
78	Јанићијевић	Милорада	Миливоје	1912	Велереч	тк.	нестао			1944.00.00.	СДС
79	Милановић	Станимира	Живадин		Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Тузла, БиХ	1944.12.00.	ЈВУО
80	Недељковић	Косте	Милош	1887	Велереч	тк.	бомбардовање	Немци	Прелина	1941.11.27.	цивил

Горан ДАВИДОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

81	Филиповић	Василија	Остоја	1905	Велереч	тк.	борба	партизани	Прокупље	1942.08.09.	СДС
82	Дабовић		Војислав		Велереч	тк.	стрељање	Немци	Крагујевац	1943.11.00.	СДС
83	Драшковић		Славко		Полом	тк.	убијен	ЈВУО	околина Прањана	1943.00.00	ЈВУО
84	Албић		Александар		Смедерско- Чачак		борба	НОВЈ	Јездина	1944.11.00.	ЈВУО
85	Зарић		Божидар	1923	Љубић	љ.	непознато		Чајетина	1941.11.00.	цивил
86	Андрић	Настасије	Михаило		Чачак	тр.	погинуо			1941.12.00.	СДС
87	Николић		Ђорђе	1908	Чачак	тр.	логор	Немци	Немачак	1942.00.00.	ВКЈ
88	Здравковић		Божидар	1876	Чачак/ р.Мочиоци		убијен		Јездина	1942.00.00.	цивил
89	Прелић		Бошко	1910	Атеница	тр.	убијен		Стјеник	1944.00.00.	цивил
90	Бојовић		Василије	1914	Јездина	тр.			Јездина	1941.12.00.	цивил
91	Егић/Ерић		Вукосава	1903	Љубић	љ.			Љубић	1943.00.00.	цивил
92	Ристановић		Војин	1900	Ракова	љ.			Чачак	1945.00.00.	цивил
93	Вујичић		Душан	1910	Чачак	тр.	нестао			1941.00.00.	цивил
94	Тодоровић		Душан	1907	Лозница	тр.	убијен		Босна	1944.00.00.	ЈВУО
95	Илић		Душан	1922	Чачак/Јовац	тр.			Чачак	1944.00.00.	цивил
96	Средојевић	Димитрија	Вукадин	1900	Атеница	тр.	стрељање	ОЗН-а	Ваљево	1945.06.00.	цивил
97	Продановић	Љубомира	Радомир	1909	Чачак	тр.	стрељање	Немци	ВТЗ Чачак	1941.12.08.	партизан
98	Стризовић		Душан	1920	Чачак	тр.			Београд	1945.00.00.	цивил
99	Тркуља		Илија	1904	Чачак	тр.			Чачак	1943.00.00.	полиција
100	Ђорђевић	О.	Илија		Љубић	љ.			Љубић	1943.00.00.	цивил
101	Затежић		Јелена	1896	Љубић				Љубић	1941.00.00.	цивил
102	Лазовић		Јован	1915	Чачак	тр.	логор	Немци	Матхаузен	1943.00.00.	ВКЈ
103	Кочовић		Јован	1909	Чачак	тр.			Чачак	1944.00.00.	ВКЈ
104	Стокић		Константин	1900	Чачак	тр.			Краљево	1944.00.00.	цивил
105	Ђуракић		Љубослав	1924	Љубић	љ.			Љубић	1944.00.00.	цивил
106	Ђокић		Млађен	1900	Чачак	тр.			Чачак	1941.00.00.	цивил
107	Тодоровић		Милош	1910	Чачак	тр.			Бељина	1941.00.00.	цивил
108	Премовић		Млађен	1911	Љубић	љ.			Нова Варош	1941.00.00.	цивил
109	Јоровић	Витомира	Милојко- Шнајцо	1916	Горачићи	д.	борба	ОЗН-а	Рти	1947.11.23.	ЈВУО
110	Паулик		Десанка		Прељина	љ.	стрељање	партизани		1941.09.19.	цивил
111	Миловановић	Душана	Љубиша	1926	Клатичево	тк.	стрељање	НОВЈ	Срезоевци	1944.09.25.	ЈВУО
112	Спасовић	Драгомира	Богољуб	1925	Катрга	љ	борба	Нем./уст.	Лешница	1945.00.00.	НОВЈ
113	Радосављевић	Милорада	Милија	1900	Јежевица	тр.	стрељање	лег.чет.	Јежевица	1941.12.12.	симп.НОП
114	Јанковић	Драгомира	Душан		Чачак	тр.	стрељање	ОЗНА	Београд	1944.12.00.	цивил
115	Карапузовић	Сулејмана	Сабрија	1912	Гостивар-Чачак	тр.	стрељање	Немци	ВТЗ Чачак	1941.12.25.	партизан
116	Фишер	Тодора	Зигфрид	1915	Сарајеви-Чачак	тр.	борба		Босна	1942.00.00.	партизан

Списак погинулих није коначан, а подаци који су дати нису потпуни. Грешке, којих у списку сигурно има, резултат су недоступности историјских извора, а никако жеље аутора да увећају или умање број погинулих на било којој страни у грађанском и ослободилачком рату. Најљубазније молимо целокупну јавност да нам помогне у састављању што тачнијег списка погинулих, који ће накнадно бити објављен.

Second World War in Cacak Region – Opposed Opinions

After more than six decades after finishing the Second World War on the territory of the whole Europe, ex – Yugoslavia, today's Serbia and Cacak region (municipalities Lucani, Cacak and Gornji Milanovac) there are revived opposed images about complex war events, significantly marked with ideological and political interests, which deepens old and create conditions for new fights.

Hatred and division in a society were supported by ideological phrases constantly repeated for more than a half of a century where Partisan movement was celebrated as 'angelic' while Chetnik movement was presented as a part of 'dark and mindless forces'. Today there are opposite opinions and all in the aim of gaining certain popularity for ideological and political plans and principles.

The number of killed people during the Second World War on the territory of Cacak region will probably never be completely confirmed. The most complete list ever made has 6, 696 names. The structure of the victims is: Army of the Yugoslav Kingdom – 3, 73%, out of the total number of the victims. Yugoslav Army in Homeland (anti-fascist movement of General D. Mihailovic – better known as 'Chetniks') 23, 98%. Armed forces which belonged to quisling government of Milan Nedic – had 3, 66% out of all killed.

Partisans had 19, 10% and NOVY (armed formation created since 1944 when Partisans established the rule in Serbia and mobilized men in great numbers into their army which was proclaimed for the legal and regular armed forces of Yugoslavia) had 14, 92% out of all victims. Supporters of Partisans had 6, 24% killed, while KNOY (internal communist party army in Yugoslavia after 1944) had 1, 24%, police had 0, 15%. The total number of victims in all formations under the command of Josip Broz Tito was 41, 65%. If we take out victims of NOVY, (people mobilized after 17th September, 1944), that was 26, 73%.

When we compare the total number of Partisan victims 41, 65%, that is 26, 73% when we take out victims from NOVY (who mainly got killed at Srem front), with total number of victims from the opposed forces in the civil war (Chetniks of General D. Mihailovic and forces of government of M. Nedic) which was 27, 64%, we come to the data which point out equal killing of the opposed military formations of Serbs from Cacak region during the Second World War.

Many civilians were also killed - 26, 90%, and among them there are names of persons who did not belong to any armed forces and they were killed by the all sides in the war, but mainly by the occupying armies.

Most people were killed by the Germans – 43, 29% out of all victims, Germans and ustahas – 8, 33%. Bulgarians killed 2, 30%, Italians – 0, 18%, Hungarians – 0, 09%; quislings members of Yugoslav nationalities and national minorities (ustahas, Moslem police, Balists), 0, 64%. The total number killed by Germans and other occupying forcers as well as their collaborators from the peoples living in Yugoslavia, and who were not Serbs, is 53, 83% out of all mentioned victims in Cacak region.

The number of those killed by the Partisans is not small - 6, 13%, KNOY killed 3, 34%; OZN-a 7, 41%, NOVY – 2, 04%, police -0, 53%. The total number is 19, 54% out of all above listed victims.

Many citizens were killed by Soviet forces either because of war actions or individual violent behavior of misbehaved soldiers – 0, 70%. When bombing German prison camps Allied Forces mainly killed people from Cacak region – 0, 28%.

Formation which was mainly accused for killing its people, Chetniks of Draza Mihailovic, killed 10, 33% out of all war victims registered until now. Forces of quisling government of Milan Nedic killed 2, 44%. All formations at the internal Serbian front which were fighting against formations under Josip Broz's command and their supporters, but among themselves as well, as the forces of General D.Mihailovic and M. Nedic were in constant fight till the end of war and killed 12, 77% out of all registered victims.

When we compare killing done by units of Josip Broz -19, 45%, the vehement force of the victor's revenge in the civil war is obvious as the greatest number of executions was carried out from December, 1944. If we add to these killings, the ones who died for liberation of Yugoslavia, who were lead into battles in an incompetent way, or may be deliberately sacrificed, that was 14, 92% of all victims, then it is clear what pogrom was organized by the government of Josip Broz. The sacrifices given by the Partisans are not small but the number of killing which were done by them exceeds by far their opponents.

It should also be mentioned the indirect responsibility of antifascist movement of D. Mihailovic and forces of quisling government of General M. Nedic for death of 479 Partisans who they caught and surrendered to Germans, and who killed them later in the prison camps. 7, 42% out of all registered victims, which means that Germans killed 35, 87% and not 43, 29% out of all victims from the territory of Cacak region. This will increase the percent of responsibility for the victims in the group of forces opposed to Partisan movement, so they could be guilty for 12, 77% and 7, 42% of the killed victims which is all in all 20, 19%. If we compare these figures we come to the fact that the forces which were against Josip Broz and Partisans killed only 0, 74% members of their own people.

On the other hand nobody counted the victims of the members of Partisan movement who acted in German units and who survived the war and have never been convicted because of their deeds. It should be pointed out that their families were severely and not selectively punished because of their participation in German punitive expeditions by the antifascist movement of general D. Mihailovic.

For a great number of people, about 10, 80% it is not possible to be sure who killed them. Better to say this number includes all those who disappeared and those who died of infectious diseases characteristic for a war as well as those who were killed by someone or who committed a suicide or in some accidents.

Apart from the fact that even the latest lists are not complete, nor will they ever be, according to this incomplete statistics it is obvious that a lot of people were killed. For the four years of occupation, and in after war reprisals of the rule of Josip Broz, at

least 6, 696 persons were killed in Cacak region. If there is an estimation that the total number of victims in Serbia in the Second World War was about 150.000 people then in Cacak region there were 4, 46% of all the victims in Serbia.

Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC

La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Cacak – interprétations en confrontation

Après plus de six décennies passées depuis la fin de la Deuxième Guerre mondiale sur les espaces de l'Europe entière, de la Yougoslavie d'antan, de la Serbie d'à présent mais également de la région de Cacak (communes d'à présent de Lucani, de Cacak et de Gornji Milanovac), au niveau local se renouvellent encore les représentations conflictuelles concernant les événements complexes de guerre, essentiellement marqués par des intérêts idéologiques et politiques, ce qui approfondit les anciens et crée des conditions pour de nouveaux conflits.

La haine et les répartitions dans la société incitèrent les phrases idéologiques, répétées obstinément durant plus d'un demi-siècle, dans lesquelles le mouvement partisan fut glorifié, comme „angélique”, tandis que celui des Tchetsniks fut présenté comme une partie „des forces des ténèbres et de la déraison”. Aujourd'hui, il existe aussi des interprétations en contradiction, et tout ceci ayant pour but la propagande, afin d'acquérir de la popularité pour des principes idéologiques ou politiques bien précis ainsi que pour des plans.

Le nombre des personnes tuées pendant la Deuxième Guerre mondiale sur les territoires de la région de Cacak ne sera probablement jamais déterminé avec exactitude. La liste la plus complète qui jusqu'à présent fut établie possède 6 696 noms. La structure des victimes est la suivante: l'Armée du Royaume de la Yougoslavie eut 3,73% de toutes les victimes, l'Armée yougoslave en Patrie (JVuO – mouvement antifasciste du général D. Mihajlovic, plus connu sous le nom de „les Tchetsniks”) 23,98%, les forces armées qui appartenirent au gouvernement des traîtres du pays du général Milan Nedic 3,66% de tous ceux qui périrent.

Les Partisans eurent 19,10%, alors que la NOVJ (formation armée formée à partir de l'automne de l'année 1944, lorsque les Partisans établirent le pouvoir en Serbie et mobilisèrent en masse les hommes dans leur armée qui fut proclamée comme formation armée officielle et régulière de la Yougoslavie) 14,92% de toutes les victimes. Les sympatisants des Partisans eurent 6,24% de victimes, la KNOJ (armée de parti interne des communistes en Yougoslavie après l'année 1944) 1,24%, la milice 0,15%. Le montant total des victimes dans toutes les formations qui furent sous le commandement de Josip Broz Tito s'éleva à 41,65%. Si on prend en compte les victimes de la NOVJ, (personnes mobilisées après le 17 septembre de l'année 1944), ce pourcentage s'élève à 26,73%.

Lorsqu'on compare la totalité des victimes des Partisans 41,65%, c'est-à-dire 26,73% quand on déduit du chiffre le nombre de personnes ayant succombé dans les rangs de la NOVJ (qui périrent en général au front du Srem), avec le nombre total des victimes des formations opposées dans la guerre civile (les Tchetsniks du général D. Mihajlovic et les forces du gouvernement de M. Nedic) 27,64% , on aboutit à des données qui font ressortir la souffrance identique des formations armées opposées des Serbes de la région de Cacak durant la Deuxième Guerre mondiale.

De grandes pertes eurent les civils 26,90%, et parmi eux furent inscrits les noms des personnes qui n'appartinrent pas aux formations armées et qui furent tout de même tuées par tous les côtés en guerre, surtout par les occupants.

Le plus grand nombre de personnes, 43,29% de toutes les victimes, fut tué par les Allemands, tandis que par les Allemands et les Oustachis 8,33%. Les meurtres furent commis également par les Bulgares 2,30%; par les Italiens 0,18%; par les Hongrois 0,09%; ainsi que par les traîtres du pays parmi les rangs des peuples yougoslaves et des minorités nationales (les Oustachis, la milice musulmane, les nazis d'origine albanaise) 0,64%. Le chiffre total des personnes qui furent tuées par les Allemands et autres occupants, ainsi que par leurs alliés parmi le peuple qui vécurent en Yougoslavie et ne furent pas des Serbes, s'élève à 54,83% de toutes les victimes énumérées jusqu'à présent de la région de Cacak.

Le nombre de ceux qui furent tués par les Partisans ne fut également pas minime 6,13%; la KNOJ tua 3,34% de personnes; l'OZN-a 7,41%; la NOVJ 2,04%; la milice 0,53%. En tout, 19,45% de toutes les victimes énumérées jusqu'à présent.

Par suite d'actions de guerre ou d'agressions individuelles de soldats indisciplinés, de nombreux habitants furent tués également par les forces Soviétiques, 0,70%. Les alliés de l'ouest tuèrent en général, lors du bombardement des camps en Allemagne, des personnes de la région de Cacak, 0,28%.

La formation qui fut la plus accusée pour meurtre de son peuple, les Tchetsniks du général Mihajlovic, tua 10,33% de toutes les victimes de la guerre qui furent jusqu'à présent inscrites. Les forces du gouvernement des traîtres du pays du général Milan Nedic, 2,44%. Toutes les formations au front intérieur serbe qui luttèrent contre les formations sous le commandement de Josip Broz et de ses sympathisants, mais aussi mutuellement puisque les forces du général D. Mihajlovic et du général M. Nedic furent presque jusqu'à la fin même de la guerre dans un conflit armé, tuèrent 12,77% de toutes les victimes inscrites jusqu'à maintenant.

En comparaison avec les meurtres qui furent exécutés par les unités de Josip Broz, 19,45%, on remarque visiblement toute la violence vengeresse des vainqueurs dans la guerre civile, puisqu'ils effectuèrent le plus grand nombre d'exécutions à partir de décembre de l'année 1944. Si l'on ajoute à ces meurtres également les personnes qui périrent lors des combats finaux pour la libération de la Yougoslavie, qui furent menés avec incompétence au combat ou peut-être sacrifiés intentionnellement, 14,92% du chiffre total de toutes les victimes, on découvre alors quel fut en réalité le pogrome organisé par le gouvernement de Josip Broz. Les sacrifices qu'endurèrent les Partisans

ne furent guère minimes, mais le nombre de meurtres qu'ils commirent surpasse de loin leurs ennemis.

Il faut mentionner également la responsabilité intermédiaire du mouvement antifasciste de D. Mihajlovic et des forces traîtresses à la patrie du gouvernement du général M. Nedic concernant la mort de 479 Partisans qu'ils livrèrent après leur capture aux Allemands, qui les tuèrent dans les camps pendant la guerre. 7,42% de toutes les victimes recensées jusqu'à présent, c'est-à-dire que les Allemands tuèrent indépendamment non pas 43,29%, mais 35,87% de toutes les victimes sur l'espace de la région de Cacak. Ainsi s'agrandit le pourcentage de responsabilité pour les victimes des forces qui furent opposées au mouvement partisan, de sorte qu'en dehors de 12,77% de victimes, elles furent responsables également pour encore 7,42% de personnes, donc 20,19% de tués en tout. Si on compare ce pourcentage, 20,19% , avec 19,45% de personnes en tout ayant succombé aux meurtres commis par les formations sous le commandement de Josip Broz Tito, on obtient „un avantage” concernant la terreur sur son propre peuple de 0,74% des forces qui furent ennemies aux Partisans.

Du côté adverse, personne ne compta jusqu'à présent les personnes qui succombèrent aux actions des membres du mouvement partisan en partie intégrante des unités allemandes, qui survécurent à la guerre et qui ne furent jamais condamnés pour leurs activités. Il faut souligner que les familles de ces personnes furent, à cause de la contribution de ces derniers aux expéditions punitives allemandes, brutalement punies par des meurtres non-sélectifs et sanglants de la part du mouvement antifasciste du général D. Mihajlovic.

Pour un grand nombre de personnes, 10,80% d'entre eux, il n'est pas possible de déterminer qui les tua. À vrai dire, dans ce chiffre figurent tous ceux qui disparurent, mais aussi tous ceux qui succombèrent à des maladies contagieuses caractéristiques à la guerre, ainsi que ceux pour lesquels on ne put déterminer qui les tua, soit qu'ils commirent un suicide, soit il fut question d'un malheureux incident.

En dehors du fait que même les recensements les plus récents ne sont pas complets, ni jamais ne le seront, et d'après ces statistiques incomplètes, il semble apparent combien les pertes furent nombreuses. En quatre ans d'occupation, mais aussi lors des représailles d'après-guerre du gouvernement de Josip Broz Tito, 6 696 personnes au moins de la région de Cacak perdirent leur vie, d'après les connaissances obtenues jusqu'à présent (qui ne sont pas définitives). Si l'estimation que le nombre total des victimes de la Serbie pendant la Deuxième Guerre mondiale s'élève à environ 150 000 personnes, alors la région de Cacak eut en ce chiffre une part de 4,46% du nombre total des victimes en Serbie.

Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC